

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота

На тему:

**ХОЛОДНА ЗБРОЯ І ОБЛАДУНОК У XII – XV СТ. НА ПРИКЛАДІ КРАЇН
СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Студента 4 курсу, група ІА-41

Спеціальність 032 Історія та археологія

Сай Станіслав Володимирович

Керівник:

Довган Юрій Любомрович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

Івано-франківськ 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДРЕВКОВА ЗБРОЯ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XII – XV СТ.	7
Спис 1.1	7
Сокира 1.2	13
Ударно – дробляча зброя 1.3.....	17
Комбінована держаківа зброя Пізнього Середньовіччя XIV – XV 1.4.....	21
РОЗДІЛ 2. КЛИНКОВА ЗБРОЯ.....	25
2.1 Меч.....	25
Шабля 2.2	33
Корд 2.3	37
Тесак 2.4	39
Кинджал 2.5	41
РОЗДІЛ 3. ОБЛАДУНКИ	44
Кольчуга 3.1	45
3.2 Розвиток обладунків у XIII – XV ст. тенденція до посилення захисту.....	49
3.3 Типи шоломів поширені у XII – XV ст.....	62
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
ДОДАТКИ.....	77
Додаток А.....	77
Додаток Б	81
Додаток В.....	85
Додаток Г.....	86
Додаток Д.....	89
Додаток Е	95
Додаток Ж.....	96
Додаток З.....	98
Додаток И.....	99
Додаток К.....	102

Додаток Л.....	105
Додаток М.....	114

ВСТУП

Актуальність теми полягає у нерозривному зв'язку військової справи з історичними процесами. У період середньовіччя воїни становили правлячу верхівку, тож дослідження їх діяльності, яка була наріжним каменем тодішньої політики не може обійтися без дослідження комплексу озброєння. Крім того, зброя мала не лише утилітарне, а й сакральне значення, дослідження якого дозволяє краще зрозуміти сутність аристократії загалом і феодалської системи зокрема. Зміни, які відбувалися у системі озброєння можуть відображати ті чи інші політичні тенденції. Наприклад підкорена сторона переймає мілітарну традицію переможців. Також поширення озброєння подібної чи ідентичної конструкції на значних територіях виступає свідченням спільності військових традицій та напрямків товарообігу. Важливим є дослідження зброї й обладунків, ще й, тому що відображає розвиток ремесел та економіки.

Об'єктом дипломної роботи є весь комплекс наступального і захисного спорядження, що застосовувався у Східній Європі XII –XV ст.

Предметом дипломної роботи є розвиток і застосування певних типів холодної зброї та обладунків у Східній Європі XII –XV ст.

Мета дипломної роботи полягає у здійсненні характеристики різних видів наступального і захисного озброєння, які використовувалися у Східній Європі у досліджуваний період.

Виходячи з поставленої мети нами визначено наступні завдання:
Охарактеризувати древкову зброю, яка застосовувалася у XII –XV ст. в Східній Європі.

Охарактеризувати клинкову зброю, яка застосовувалася у XII –XV ст. в Східній Європі.

Охарактеризувати обладунки, які застосовувалися у XII –XV ст. в Східній Європі.

Хронологічними межами дипломної роботи є XII – XV ст. Нижньою хронологічною межею роботи є XII ст. оскільки тоді досяг піку свого розвитку кольчужний обладунок, який зарив усе тіло воїна, а комплекс озброєння, яке застосовувалося у попередні століття ще не зазнав значних змін, які почалися з XIII ст. XV ст. обрано як верхню хронологічну межу дослідження, тому що тоді сформувався повний латний обладунок, а холодна зброя все, ще була поширенішою за вогнепальну. Крім того, XV ст. вважається кінцем середньовіччя. Однак іноді робота виходитиме за ці межі для кращого розкриття певних питань.

Територіальними межами дипломної роботи є терени Східної Європи. Оскільки уявлення про те де знаходиться східна межа Європи змінювалися впродовж століть, а єдиної думки, щодо того, які території включати до цього регіону немає досі, територіальні межі роботи є не чіткими. Здебільшого у роботі розглядатиметься наступальне і захисне озброєння, яке застосовувалося на теренах Русі, Польського королівства, Великого князівства Литовського та степів Північного Причорномор'я заселеного кочовиками. Однак враховуючи постійний взаємовплив на мілітарні технології між різними регіонами, часом територіальні межі охоплюватимуть й інші регіони, для кращого розуміння походження та розповсюдження тих чи інших видів зброї та обладунків.

Стан наукової розробки теми характеризується відсутністю праць, які б становили комплексне дослідження різних видів захисного і наступального спорядження притаманного для всього зазначеного регіону впродовж XII – XV ст. Також відсутні праці такої тематики присвячені більш раннім чи більш пізнім періодам. Тому історіографія роботи складається з публікацій у яких розглядаються вузьчі, ширші, або дотичні теми. Комплексністю відзначається праця Л. Войтовича і Ю. Овсінського [47], яка охоплює тисячі років історії війни та військового спорядження на території всієї Європи, Близького Сходу, Північної Африки. Комплексними є праці С. Шаменкова [38] та О. Шалькова [36], які охоплюють багатовікову історію озброєння, що побутувала на теренах сучасної України. Враховуючи особливості історії нашої Батьківщини їх праці охоплюють комплекси захисного і наступального спорядження притаманного для держав під

владою яких перебували українські землі. Ю. Бохан у своїй праці [40] детально висвітлює різні типи зброї та обладунків, які застосовувалися у Великому Князівстві Литовському та суміжних територіях. Публікації А. Папакіна [26], М. Гуцула [17], І. Возного [12], А. Федорука [12], присвячені комплексам захисного і наступального озброєння, яке застосовували давньоруські воїни різних періодів. А. Папакін [25], А. Надольський [42], є авторами публікацій присвячених військовому спорядженню, яке застосовувалося у середньовічній Польщі. Досить обширною є історіографія присвячена клинковій зброї. Зокрема Б. Гринчишин [15], Д. Тоїчкін [34], О. Попельницька [29], П. Довгань [20] є авторами публікацій присвячених такій клинковій зброї як меч. Б. Гринчишин, крім того, є автором монографії [16], яка охоплює значний масив клинкової зброї притаманної для Південно-Західної Русі та інших регіонів Європи. Проблематиці такої холодної зброї як шабля присвячені праці Д. Тоїчкіна [33]. Польський дослідник Л. Марек є автором публікації про корди (вид клинкової зброї) [41]. Інший польський дослідник А. Новаковський є автором праці присвяченої обладункам і зброї тевтонських рицарів [42].

Джерельною базою дипломної роботи є Галицько-Волинський [1], Руський [2], Перший Новгородський [3], Радзивіллівський літописи [4]. Ілюстрації з фехтбуку Ганса Тальгоффера [6], праця Флавія Вегеція Рената [5]. Археологічні знахідки згадувані у публікаціях: “Металеві навершя булав з давньоруських пам’яток Буковини” [28], “Військовий обладунок і спорядження вершника X—XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром” [12], “Зброя XII – першої половини XIII ст. Ударно-рубаючої та ударно-дроблячої дії з теренів Північної Буковини” [11], “Знахідки середньовічних мечів як важливе джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі” [15], “Мечі другої половини XIII – XV ст. у зібранні Національного музею історії України” [29], “Археологічні пам’ятки IX – XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров’я” [23].

Проблематику теми розробляли у своїх публікаціях: Шаменков С. “Людина війни: Зовнішність та озброєння воїнів на території України від енеоліту до сьогодення” [38], Гринчишин Б. “Знахідки середньовічних мечів як важливе

джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі.” [15], “Гринчишин Б. В. Клинова зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII - XIV ст.” [16], Довган Ю. “Озброєння галицьких воїнів у XII ст.: загальна характеристика” [19], Гуцул В. “Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII – XIV ст.: Інструменти, концепції та практики збройної боротьби” [17].

Методологічну основу дипломної роботи складають методологічні принципи і методи дослідження. Зокрема використано принципи: всебічності дослідження, об’єктивності та історизму. Під час написання роботи застосовано історичний, критичний, логічний та інші методи наукового пізнання.

Наукова новизна дипломної роботи полягає у спробі широкого узагальнення появи, особливостей і функціонування холодної зброї та обладунку, які зумовлені загальноісторичними чинниками.

Практичне значення дипломної роботи полягає у можливості отримати узагальнені знання про комплекс середньовічної зброї та обладунків, які можна застосувати при підготовці семінарських занять з предмета Історія Середніх віків.

Структуру дипломної роботи складають вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел (67), додатки (12).

РОЗДІЛ 1. ДРЕВКОВА ЗБРОЯ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У XII – XV СТ.

Війна, явище яке супроводжує людство впродовж тисяч років. За приблизно 40 тис. років до н. е. вимерли неандертальці. Це сталося в тому числі через конфлікт із нашими предками кроманьйонцями. Війною у сучасному розумінні ті події назвати не можна. Однак це явне свідчення людської схильності до вбивства собі подібних.

З моменту виникнення цивілізації війни набувають перманентного характеру. Цар Менес (термін фараон з'явиться значно пізніше) силою зброї об'єднав Єгипет на зламі XXXI – XXX ст. до. н. е. Саргон Великий завоював Південну Месопотамію у XXIII ст. до. н. е. З того часу війни не закінчуються.

Зброя – це інструмент, який має одне призначення – вбивати і сконструйований саме з цією метою. Спочатку тварин, згодом людей. Зброя невіддільний компонент війни, яка не може без неї існувати.

Древкова (держакова) зброя охоплює дуже широкий спектр засобів ведення війни, які існували у різний період та мали різну конструкцію та призначення. Втім уся держакова зброя має одну спільну рису. Держак, виготовлений найчастіше з дерева, помітно довший за ударну частину виготовлену з металу чи інших матеріалів.

Спис 1.1

Ймовірно, першим предметами, які люди застосували як зброю було каміння, та гілки, однак це не була зброя, бо ці об'єкти не були інструментом створеним задля заподіяння фізичної шкоди. Тож першою справжньою зброєю вважається спис. [61] Початково це була загострена палиця, згодом до неї прилаштували наконечник з кістки, рогу чи обсидіану. З появою вміння працювати з металами наконечники стали мідними, тоді бронзовими, а опісля залізними.

Конструкція списа дуже проста: держак і наконечник. Попри певні зміни конструкція залишалася такою ж впродовж сотень тисяч років. Спис належить до колючої зброї. Існували зразки з широким і довгим лезом, якими можна було

завадати рубаячі удари, однак навіть вони не були для цього призначені. Попри вихід списа з широкого вжитку у XVIII ст. цю зброю продовжували зрідка застосовувати навіть у XX ст.

Станом на XII ст. спис був невід’ємною частиною озброєння на усіх теренах Європи в тому числі й Східної. Особливістю військової справи на теренах Східної Європи було запозичення озброєння і тактики як від західноєвропейських держав, так і від кочовиків Великого Євразійського степу. З XI ст. в Західній Європі, набуває поширення новий тип кінного воїна. Цю практику перейняли і у Східній Європі. Наприклад: “Перша згадка про кінний бій на Русі міститься у “Повісті минулих літ”. Під 1068 р. в описі русько-половецьких сутичок з’являється вираз “удариша в конє””. [17, с.11] (Уривок не деталізує способу ураження, можливо, йдеться не про удар списом) Це був важко озброєний вершник головним прийомом якого був таранний удар списом. Це стало можливим завдяки застосуванню стремен, які помітно знижували ймовірність вилетіти з сідла при зіткненні. Також цьому сприяли високі луки сідла. Реконструкцію такого вояка подає С. Шаменков у своїй праці “Людина війни”. [38, с. 177] (Додаток А.1) Це воїн XIII ст. з Галицької землі. До його озброєння входить спис довжиною близько 3 м. з ромбовидним вістрям. “Вістря списа, призначеного виключно для таранного бронебійного удару, було порівняно невеликим, в середньому 10-15 см., тригранне або квадратне у розрізі”. [17, с. 13] Спис вершника мав бути довшим за спис піхотинця, щоб при зіткненні кінний воїн першим наніс ушкодження. Довжина переважно варіювалася від 3 до 4, зрідка, 4,5 метри в кавалерії. Списи піхоти мали довжину 2 – 2,5 м. Держак був кругли, або овальним. Найпоширенішим деревом для виготовлення древка був ясен, також застосовували дуб, граб, бук, клен. [18, с.426]

Здебільшого, під час таранного удару спис ламався. Тоді воїн діставав допоміжну зброю. Опис такого епізоду з Галицько-волинського літопису: “А Данило ввігнав списа свого в противника, та спис зламався, і він видобув меча свого...” [1, с. 45] Це вагома відмінність між списом вершника і піхотинця. Спис пішого воїна був більш довготривалим у вжитку, не через конструктивні

відмінності, які переважно зводилися до довжини, а через особливості використання.

Головним завданням таранного удару кавалерії було проламати стрій ворога і розділити вороже військо для оточення, або у найкращому разі ряди противника не мали витримати натиску (в тому числі і психологічного). Тоді починалася втеча, а вершники добивали тих хто відступав.

У XII – XV ст. кавалерія була головною ударною силою на полях битв Східної Європи (і не тільки). Роль піхоти котра раніше була основним родом військ суттєво знизилася. Цьому також сприяла соціальна структура населення. Піхоту набирали з простолюду. Ці люди не були навчені військовій справі, не мали якісного спорядження. В той час як вершник це шляхтич для якого війна є обов'язком перед сюзереном. Цілком закономірно, що людина, яка змалку вправлялася зі зброєю краще покаже себе на полі бою. [37, с.12]

Окрім осілих народів Східної Європи у XIV ст. певні компоненти лицарської традиції перейняли і кочовики. Тоді кочовий світ у регіоні репрезентувала Золота Орда. Ця держава була заснована монголами, проте до середини XIV ст. монголи тісно перемішалися з тюрками, яких було більше. Проте військові традиції монголів не були забуті, хоч і з'явилися нові елементи, які відповідали обставинам. Важка кавалерія існувала серед монголів і раніше. Однак у XIV ст. :“поширення лицарської амуніції свідчить не лише про наявність важкої кінноти, але й про соціальні зміни: збереження у структурі війська дружин із власними вожаками на противагу регулярному війську XIII ст.” [14, с.14] Тобто посилилася соціальна диференціація, відбулися певні зміни у мілітарній традиції, яка стала нагадувати європейську феодальну організацію, коли аристократ, який був найкраще озброєний, приводив з собою загін відданий особисто йому і який в бою пер за все тримався свого володаря, а вже потім зважав на глобальну стратегію. Це різко контрастує з монгольським військом XIII ст. з його чітким поділом і цілковитим підпорядкуванням верховному командуванню, хоч вважати, що така організація цілком зникла у середині – другій половині XIV ст. неправильно, вона радше була

розбавлена новими компонентами. З огляду на поступову втрату Золотою Ордою військової могутності ці зміни мали негативний вплив на боєздатність війська. (Безумовно це аж ніяк не єдина і не найважливіша причина занепаду цієї держави).

Серед європейських військ була поширена тактика обстрілу противника з луків перед прямим зіткненням. У кочовиків подібна стратегія була зведена в абсолют. Обстріл мав не послабити противника, а змусити його відступити: “атаки монгольських лучників уже на першій стадії бою не тільки знесилювали противника і руйнували його ряди, що було звичайним для військ усіх народів Євразії, але й вчиняли повний розгром ворога, бо його втеча часто наставала після цієї стадії. У будь-якому разі після атаки лучників дії важкоозброєних списоносців на другому етапі бою і рукопашна сутичка на третьому значно спрощувались” [14, с. 16] Отже, важка монгольська кавалерія не робила ставки на таранний удар списом як засіб прориву строю ворога, а застосовувала цей прийом проти противника який уже відступав, або ряди якого вже були розладнані обстрілом з луків. Це вагома різниця між європейською та східною традиціями. Перші віддавали перевагу ближньому бою, а другі дистанційному.

Про поширеність списа на теренах Русі наприклад свідчить те що: “3/4 чоловічих поховань XI – XII ст. саме зі списом. Списоносці, похоронені в курганах XI ст., були здебільшого сільськими мешканцями й “бідність” зброї відповідала їх соціальному стану.”.[19, с. 74]

Попри це спис зовсім не був зброєю простолюду, а як уже згадувалося активно використовувався вершниками, які походили з аристократії. Так “на молівдовулах князів Ярополка-Петра Ізяславича, Володимира-Василія Всеволодовича Мономаха та Олега-Михайла Святославича спис фігурує як символ влади.” [7, с.57] Також існувала практика встановлення списа біля домовини де лежав князь. Згадка про застосування списа князем у бою міститься у Галицько-Волинському літописі у фрагменті де йдеться про сутичку Данила і Василька Романовичів з ятвягами: “А коли ятвяги втікали, догнав їх Данило [і князя (?) їх] Небра поранив чотирма ударами, але [вороже] древко вибило списа з рук його”. [1,

с.33] У такій ролі, ймовірно, спис виступав як символ влади. Тож ця зброя не виступала ознакою певного стану.

У XII – XIII ст. відбувається певна уніфікація форм наконечника. Найпопулярнішими стають подовжене трикутне вістря і піка (вужче). (Додаток А. 2) Тригранні, або чотиригранні трикутної форми наконечники з довгою і товстою втулкою (часом більшою за вістря) списи становлять 80 з 167 знахідок датованих XII – XIII з території Хмельницької, Житомирської, Київської, Полтавської областей. “З поширенням броні наконечник списа пристосовується для її пробивання. Його кінцівка робиться більш загостреною і стоншеною, а верхня частина потовщується. Так листовидна форма змінюється на ланцетовидну і наближається до конічної або пірамідальної.”[45, с. 26]

Піка була запозиченням від кочовиків, однак застосовувалася не для метання, а встановлювалася на довге древко і використовувалася для таранного удару. Таке застосування є прикладом поєднання східної і західної мілітарної традиції. [46, с.27]

Ще одним типом списа була рогатина. Її конструктивними особливостями були довге, доволі широке лезо і наявність “рогів” чи “крилець”. Це були виступи на втулці призначені для зупинки туші яка нахромиться на вістря. Ця зброя призначалася для полювання, однак у Східній Європі використовувалася в тому числі як бойова зброя. Також як рогатини часом класифікують списи без “рогів”, а тільки з широким і довгим лезом.

До середини XV ст. з’явилася нова конструкція списа для вершників. Держак став значно товстішим, а за формою нагадував дуже видовжений конус. Ділянка призначена для утримання зброї була потоншеною. (Додаток А.3) Така конструкція дозволяла змістити центр важкості списа ближче до руки. Це своєю чергою надавало змогу, при ідентичній зі списом попередньої конструкції довжині, утримувати зброю ближче до кінця і відповідно вивести наперед довшу частину

списа і збільшити зону ураження. Вага такого потовщеного списа могла сягати 5 кг. Списи попередньої конструкції залежно від довжини важили 2 – 4 кг. [38, с. 201]

Поруч з списками, які застосовувала піхота і кавалерія існувала, ще конструктивно схожа зброя, яка відрізнялася головним чином розмірами – сулиця. Це був короткий, легкий варіант списа, призначений для метання. У Східній Європі XII–XV ст. вона була поширеною як допоміжна зброя у піхоти, кінноти та застосовувалася мисливцями.

Сулиця ту саму мала просту, але ефективну конструкцію що й спис: тонке дерев'яне древко, зазвичай довжиною від 1,2 до 2 метрів, виготовлене з таких порід дерева як береза, ясен або клен. Її невелика вага — близько 0,5–1,5 кг, була пристосована для метання. Сулиця мала наконечник значно меншим і легшим ніж у бойового списа. Форма вістря могла бути листоподібної або тригранною. Кріплення наконечника здійснювалося так само як у списа через втулку або хвостовик, який вбивали у держак й зафіксували додатковим обмотуванням або заклепками. Останній спосіб кріплення був більш притаманний сулицям ніж спискам.

Здебільшого воїни мали з собою по декілька сулиць, які метали перед початком прямого зіткнення. У XII ст. сулиці ще були доволі популярними, однак з розвитком обладунків їхня ефективність знизилася. Попри це вони продовжували використовуватися у XV ст. [38, с. 194]

Одним з джерел до вивчення історії зброї є ілюстрації з сторінок рукописів, іконографія, печатки, монети. Недоліком цих джерел часто є невисока реалістичність зображення яке радше тяжіє до схематичного однак, навіть, таке унаочнення може дати уявлення про поширення та способи використання різних видів озброєння. Спис не став винятком. Його можна побачити на багатьох мініатюрах Радзивілівського літопису XV ст. [4] (Додаток А.4), “На лицьовій стороні подільських півгрошів зображено герб князів Коріатовичів – Св. Юрій-

змієборець на коні зі списом в руці...” [8, с. 31]. Також вістря списа зображено на срібних динаріях, які ходили у ВКЛ в XIV – першій пол. XV ст.

Спис був найдавнішою зброєю, яку створила людина. Проте його проста конструкція виявилася ефективною і використовувалася впродовж тисячоліть. Саме спис був першочерговою зброєю воїна, яку той тримав у руці перед початком битви і застосовував у першу чергу. Списом активно користувалися незначні воїни. Проте серед озброєння аристократії він теж посідав чільне місце. Зокрема у Класичному і Пізньому середньовіччі основним прийомом кавалерії, яка складалася з нобілітету, був таранний удар списом.

Сокира 1.2

Знаряддя призначене для обробки дерева та інших господарських функцій, яке конструктивно складається з дерев'яного держака і кам'яної, кремнієвої чи обсидіанової робочої поверхні з'явилося у пізньому палеоліті. Сокира належить до ударно-рубаючого виду зброї. На відміну від списа призначенням, якого завжди було вбивати, (хоч спочатку і тварин, а не людей) сокира виникла як господарський інструмент. Проте її конструкція цілком придатна для нанесення травм різного ступеня важкості собі подібним. Тому цілком закономірно, що коли люди почали вести війни окрім списа придатною для цієї справи виявилася сокира.

Впродовж століть співіснували два види сокир: бойові і господарські. Безумовно господарську сокиру могли застосовувати як зброю за певних обставин, а бойову як інструмент, скажімо під час походу, однак ефективними вони були саме при застосуванні за призначенням.

Головною відмінністю між бойовими і не бойовими сокирами були габарити. Робоча сокира мала широке і масивне лезо та короткий і широкий порівняно з бойовими екземплярами держак. Така конструкція дозволяє ефективно працювати з деревом. Однак для бою не годиться, оскільки довжина робочої сокири здебільшого відповідає одноручним зразкам озброєння, але її вага завелика для ефективно застосовувати у такий спосіб. Альтернативою залишається хват обома руками. Але і це не вихід. Як для дворучної зброї господарська сокира закоротка.

Тож бойові зразки відрізняються вужчим і легшим лезом насадженим на довший держак. Історія розвитку зброї доводить, що збільшення швидкості атаки при зменшенні маси є ефективнішим шляхом еволюції ніж нарощування маси, яка сповільнює удари. [19, с. 76] Тому різного роду озброєння, а не лише сокиру намагалися полегшити. Варто зазначити, що довга металева палиця вагою 20 кг без жодної гострої поверхні була б дуже ефективною зброєю, адже завдяки своїй вазі наносила б дуже важкі травми навіть бійцям у найефективніших обладунках, але за умови, що воїн буде вправлятися з нею з такою ж швидкістю як і з сокирою чи іншою зброєю вагою 1,5 кг, але це неможливо. Тому дуже велика вага для холодної зброї є недоліком.

Виражено бойовим типом сокири був чекан. Це сокира з особливо вузьким лезом. Така конструкція полегшує зброю і відповідно дозволяє наносити швидші удари і менше втомлюватися. Також вузьке лезо більш придатне для пробиття обладунку. Крім того, навіть, якщо пробити захист противника не вдасться енергія удару сконцентрована на маленькій площі буде мати потужну заброньову дію здатну спричинити переломи, або внутрішню кровотечу. Поширеним чекан був у X – XIV ст.

Характерною особливістю чекана є невеликий молоточок розміщений на обусі. Форма леза є видовжено-трикутною, також трапляються леза з напівкруглим вирізом. (Додаток Б.1) Здебільшого ширина леза чекана становить $\frac{1}{3}$ від висоти. Ще однією характерною рисою є наявність (хоч і не завжди) бокових щекавиць. Щекавиці — це частини головки сокири (обуха), які виступають з боків від отвору, через який проходить держак. У традиційній українській термінології слово “щекавиці” походить від аналогії з щокми людини. “Сокира цього типу відома з Городища біля Луцька. Довжина сокири 10,5 см, ширина леза 3 см. Діаметр обушного отвору 2 см.” [31, с.33] У тому ж місці також знайшли конструктивно відмінну сокиру. Лезо зброї видовжене і тяжіє до прямокутної форми, завдовжки 10, 6 см. Обух високий і квадратний схожий на ті, що застосовували у молотів.

Ще одним тип сокири орієнтованої на ведення бойових дій, ймовірно, походив з Русі і саме там використовувався у X – XII ст. Характерними рисами цих сокир була наявність щекавиць, вирізаного обуха і вузького леза. (13,2 см. Довжина і 5,7 см ширина). Довжина держака як і більшості бойових сокир призначених для одnorучного використання 70 – 80 см. Конструкція дуже схожа на чекан. Головна відмінність полягала у відсутності виступу у формі молоточка на обусі.

Якщо попередні типи характеризувалися вузьким лезом, то іншою гілкою розвитку була так звана “бородата” сокира. Назва походить від видовженого до низу леза ширина якого значно перевищувала ділянку біля обуха. (Додаток Б.2) Цей тип має скандинавське походження. Враховуючи доволі широке лезо “бородата” сокира була універсальним інструментом, призначеним перш за все для війни, проте цілком придатної для господарського вжитку. Ймовірно, саме це робило її популярною у XI – XIII ст. Характерною особливістю цього типу був доволі масивний обух з втулкою діаметром 3 см. “Дві таких сокири були виявлені в Дорогобужі в шарі першої половини XIII ст.” [30, с. 104] При довжині леза 13 см ширина могла становити 10 см.

Існував, ще один характерний тип сокири з витягнутим до низу лезом, який був поширений здебільшого на півночі Русі. Головною конструктивною особливістю цих сокир була пряма верхня грань. Тобто між обух і верхній край леза знаходилися на однаковій висоті. Для більшості сокир притаманне підняття від обуха до верхнього краю леза, рідше також трапляються леза дещо загнуті до низу. Для даного типу також було застосування щекавиць лише на нижній частині обуха. Прикладом такої зброї може слугувати: “Чорнівська сокира з обламаним, відтягнутим вниз лезом, завдовжки 7,3 см, шириною 3,5 см і подовженим врізним обухом. Діаметр обухного отвору – 2,5 см. На лезі є отвір діаметром 0,6 см, за допомогою якого кріпився чохол або сокира підвішувалася до паска”. [11, с.40]

Носили сокиру на поясі підвішеною до ремня і з спеціальною шкіряною чи дерев'яною накладкою на лезо, щоб не пошкодити одяг чи не поранитися самому. Реконструкція воїна, що носить сокиру таким чином є у праці А. Папакіна

“Світанок Русі”. Хоч реконструкція відноситься до X ст. застосувати її як приклад виглядає доречним, оскільки сокиру носили у такий спосіб і надалі. (Додаток Б.3)

Серед бойових сокир також зустрічалися зразки, які поєднували риси чекана і “бородатої” сокири. Така зброя мала виступ на обусі як у чекана та лезо витягнуте вниз як у “бородатої” сокири. Крім цього Лезо було витягненим вгору так само як і вниз. [51]

На тлі одноручних невеликих і легких сокир виділяється бродакс. Ця зброя походить зі Скандинавії. Лезо бродакса, майже, симетрично розходить від обуха. Верхня частина леза дещо виступає вперед порівняно з нижньою. Лезо сокири тонке близько 5 мм на більшості довжини та 10 мм на ударній частині. Ширина леза дуже значна і співвідноситься з довжиною як 1:1, або 4:5. [66] (Додаток Б.4) Це ріднить бродакс з робочою сокирою, однак товщина леза, а відповідно й вага у нього менші. Довжина древка сокири становила здебільшого 120 см. Фактично у XII та попередніх століттях на теренах Європи не застосовували іншої виключно дворучної зброї окрім цієї сокири.

Усі раніше згадані типи сокири, які активно застосовувалися у XII – XIV ст. конструктивно не значно, або зовсім не відрізнялися від зразків IX – X ст. котрі своєю чергою не були дуже відмінними від ще давнішої зброї. Однак приблизно у XIV ст. з’явилося дещо нове – бердиш.

Бердиш –це різновид сокири, що з’явився у пізньому Середньовіччі та набув широкого поширення в Східній Європі. Конструктивно це сокира з дуже широким лезом, яке має форму півмісяця. Щоб таке широке лезо міцно трималося на руків’ї бердиш окрім обуха по середині леза мав додаткове кріплення на його нижньому кінці. (Додаток Б.5) Лезо мало довжину від 40 до 60 см. Древко бердиша було завдовжки від 120 до 180 см. Конструкція бердиша дозволяла використовувати його як рубаючу та рідше, як колючу зброю. Вага бердиша коливалася від 2 до 4 кг. Тож він враховуючи вагу і габарити застосовувався виключно як дворучна зброя. Створення зброї з такими габаритами цілком, можливого, було відповіддю

на розвиток захисного спорядження. Бердиш часто застосовувався для перерубування ніг ворожих коней, оскільки його конструкція добре для такого підходила. Крім того, бердиші мали і ще одну функцію — слугували підпорою для мушкета чи аркебуза під час стрільби. [53]

На відміну від сокир раніше згадуваних типів, які вийшли з вжитку у XV ст. бердиш отримав широке розповсюдження в майбутньому у XVI–XVII століттях, особливо в Московському царстві, де став одним із символів стрілецького війська. Рідше використовувався у ВКЛ та Речі Посполитій.

Застосування сокири в бою згадується у Першому Новгородському літописі, коли описується Липецька битва 1216 р. між Мстиславом Удатним в союзі зі старшим сином Всеволода Велике гніздо Костянтином проти братів останнього: “Князь Мстиславъ, проехавъ трижды сквозе полкы княжи Юрьевы и Ярославли, секучи люди, бе бо оу него топоръ с паворозою в руце». «Глебъ же вынемъ топоръ ростя и» «наеха многажды на полкъ ихъ и бяшеся единымъ топоромъ не имея страха въ души своєї и паде неколико от его»”. [3]

Сокира була господарським інструментом, який перетворився на знаряддя війни. Дуже поширеним типом озброєння сокира стала через свою простоту і не високу вартість, які поєднувалися з хорошими бойовими якостями.

Ударно – дробляча зброя 1.3

Звичайна палиця, ймовірно, була поряд із каменем першим предметом який предки сучасної людини використали як зброю сотні тисяч років тому. Нащадком цієї “зброї” стала булава. Булава складається з двох елементів: дерев’яного руків’я, здебільшого 50 – 60 см. хоч існували й довші, та наверх з каменю, кістки чи металу. Ця зброя застосовувалася як піхотинцями так і вершниками. “Ефективність даного виду зброї характеризується тим, що сила удару булави чи обушка дорівнює приблизно 6,6-14 кг, а для враження людини вона повинна становити не менше 8 кг”. [11, с. 42]

З списом булава має одну подібність – обидва ці предмети створені для вбивства, це відрізняє булаву від сокири, яка мала два основні типи і початково була робочим інструментом. Головна відмінність булав від двох раніше згадуваних типів озброєння полягає у відсутності у неї вістря чи леза, це зброя іншого ґатунку – ударно-дробляча. Відповідно булав погано підходили для проникаючої дії, однак це зовсім не означає неефективність. Булава була спрямована на нанесення переломів чи внутрішніх травм, які виводили ворога з ладу не менш ефективно ніж проникаючі рани. Головною перевагою булав була її заброньова дія. У XII – першій пол. XIII ст. та раніше основним засобом захисту слугувала кольчуга, яка через свої конструктивні особливості погано захищала від заброньової дії. Удар булав міг зламати руку, навіть, якщо вона була захищена чимось ефективнішим супроти ударно-дроблячої зброї аніж кольчуга. Однак булава в першу чергу застосовувалася для ударів в голову. Навіть, якщо удар падав на шолом це могло викликати контузію, або навіть проламати череп.

Першими широко вживати булаву стали кочовики. Від них цю зброю десь у IX ст. перейняли осілі мешканці Русі. Цікавою особливістю булав на тлі інших видів озброєння є матеріал з якого виготовляли навершя. Навіть у IX ст. для цього використовували кістку в той час, як кістяні наконечники списів вийшли з ужитку не менш як за 4 тис. років до того. У XII – XIII ст. матеріалом для навершя булав, як і для інших видів озброєння, слугувало залізо, однак також їх робили з бронзи, яку не застосовували для виробництва переважної більшості типів зброї з XII – XI ст. до. н. е. Це пов'язано з конструкцією булав. Бронзове лезо помітно гірше за сталеве, а бронзова куля не надто поступається залізній. Підтвердженням цьому слугують археологічні знахідки з Буковини: “На досліджуваних теренах знайдено шість залізних (Чорнівка, Василів, Недобоївці, Галиця) і три бронзові (Черепківці, Василів) навершів цього виду зброї.” [11, с. 44] Булава знайдена у Чорнівці за формою є кубом, вершини якого зрізані, довжина сторін становить 2,7 см. Чотири пірамідальні виступи слугують шипами, така форма здатна краще передавати кінетичну енергію і наносити серйозніші травми і менше піддатлива до

пошкоджень аніж проста гладка куля. Також цей екземпляр має шип 1,4 см. завдовжки, це пристосування для пробиття броні. Попри часту асоціацію булави з чимось об'ємним і масивним насправді ударна частина цієї зброї мала невеликі габарити і масу.

Існували також булави дещо простішої конструкції. Форма була кубічною, а грані усіченими. Шипа не було. Були поширені у XII – XIII ст. Найчастіше серед осілих народів булаву подібної конструкції застосовували незаможні воїни. Оскільки ця проста у виробництві та дешева зброя могла завдати серйозних ушкоджень, добре броньованому противнику. Серед кочовиків булава не була зброєю поширеною виключно серед простих воїнів. До того ж у кочових народів булава часто виступала, як символ влади. Згодом у період, що виходить за хронологічні рамки дослідження, цю традицію перейняли запорозькі козаки і польська шляхта. [32, с.234]

Булава кріпилася до руків'я за допомогою цвяха завдовжки 4,5 см. з пласкою шапочною. Цвях розколював і розтискав держак, що і забезпечувало фіксацію навершя.

Ще одним типом булави була пустотіла куля з шипами виготовлена з заліза. Отвір для руків'я складав 2,5 см. в діаметрі. Булава такої конструкції знайдена на території літописного міста Василів. Для посилення удару і міцності конструкції внутрішню порожнину заливали свинцем. Проте враховуючи, що знахідка є пустотілою, можна припустити, що булава потрапила у пожежу, свинець розплавився і витік, або ж це для чогось зробили навмисно. Поширеними такі булави були у XII – XIII ст.

Цікавий тип булави доволі складної конструкції знайшов С. В. Пивоваров на території Чорнівського городища. “Це залізне навершя циліндричної форми із чотирма, різко виступаючими назовні, шипами. Останні завершуються кулеподібними потовщеннями шипами. Поблизу центральних шипів розташовані вісім невеликих декоративних виступів. Розміри навершя такі: висота дорівнює 3,5

см, найбільша ширина – 6,3 см, діаметр внутрішнього отвору – 2,4 см, вага – 127 г.” [28 с. 34] Ця булава була зроблена у першій пол. XII ст.

Унікальною є знахідка булав з городища в Недобоївцях. Навершя виготовлене з заліза має форму усіченого восьмигранника на якому є поздовжній отвір. Унікальність полягає у відсутності інших ідентичних знахідок. Датується булава XII – XIII ст. Можливо, має монгольське походження.

Виробництво булав, досягло піку коли їх почали відливати з бронзи у XII – першій пол. XIII ст. [24, с. 111] Це цілком закономірно, оскільки відлити бронзове навершя, застосовуючи воскову модель і глиняну форму, було простіше і швидше ніж кувати сталеві. (Додаток В.1)

Один з типів бронзової булав характеризується навершям з формою куба з чотирма шипами розташованими хрестоподібно. Розміри становлять: 2,3 см діаметр внутрішньої частини, ширина складає 6 см., а висота 3,8 см.

Бронзова булава також існувала у такому варіанті: “чотири великих центральних і вісім малих крайніх шипів. Всі 12 шипів обведені дворядним поперечно-рифленим валиком з горохоподібними виступами.” [23, с. 84] Конструктивно це більш досконала зброя ніж, наприклад, булава з Чорнівського городища. Вага удару завжди припадає на декілька шипів. З’явився цей тип у XII – поч. XIII ст.

На всіх теренах Східної Європи до XIV ст. була поширена зброя дещо схожа на булаву – кистень (обушок). Зброя складалася з руків’я, як і в булав 50 – 60 см. ударна частина, виготовлена з каменю, кістки, бронзи чи заліза, була округлою з отвором по середині (або яйцеподібною з залізним кільцем на кінці), через який протягували ремінець, що кріпився до руків’я. Така конструкція дозволяла оминати щит, завдавати ударів з несподіваного напрямку, збільшувала радіус ураження при збереженні компактних розмірів. Обушком послуговувалася як піхота, так і кавалерія. Проте найчастіше це була зброя легкоозброєного вершника. Обушок був

допоміжною зброєю. Початково кистень виникла в середовищі кочовиків, а у X ст. була запозичена осілим населенням.

Зброя ударно-дроблячої дії була поширена серед кочовиків, згодом увійшла до арсеналу руських воїнів. Морфологія дроблячої зброї робила її виробництво простим, при цьому принцип дії цього наступального засобу був ефективним проти найпоширенішого у XII – XIII ст. засобу захисту – кольчуги.

Комбінована держакова зброя Пізнього Середньовіччя XIV – XV 1.4

Починаючи з витоків середньовіччя у V ст. на усіх теренах Європи древкова зброя була представлена списами і сокирами та ще булавами у Східній Європі. До XII – XIII ст. ці види озброєння пройшли певну еволюцію, проте не зазнали фундаментальних конструктивних змін. В епоху Пізнього середньовіччя з'являються нові зразки держаквої зброї, які поєднували в собі елементи різних видів озброєння і помітно відрізнялися від зброї, що застосовувалася раніше. Поява цих видів озброєння, найімовірніше, пов'язана зі значним розвитком захисного обладунку у XIV ст.

Одним з таких комбінованих видів зброї була Алебарда, яка широко застосовувалася в Європі з XIV до XVII століття. Її конструкція поєднує функції кількох типів зброї. Початково – сокири та списа. Згодом додався гак, що робить алебарду багатофункціональною у бойовому застосуванні. “Уперше Алебарда з'явилася в Давньому Китаї з кінця II тис. до н. е. Її бойова частина поєднувала спис та китайський різновид келепа.” [58] Перші алебарди з'явилися в Європі (незалежно від китайських) наприкінці XIII поч. XIV ст. у Швейцарії. Конструктивно це була сокира на довгому держаку з лезом, яке звужувалося і видовжувалося вверх паралельно до держака. Така конструкція дозволяла, як колоти так і рубати. Згодом елементи леза алебарди стали значно більш вираженими. Якщо перші зразки цієї зброї скидалися на сокиру з нетиповим лезом то у пізніших чітко помітне розділення на елементи різного призначення. (Додаток Г.1) З одного боку лезо, яке мало форму сокири-півмісяця, який міг бути як вигнутим назовні, так і ввігнутим в середину, що слугувала для завдання рубаючих

ударів, з іншого — гакоподібний виступ, за допомогою якого воїн міг стягувати вершників з коней, або захоплювати й виводити з рівноваги супротивника. Вістря стало гранчастим, вужчим і довшим, дозволяло здійснювати колючі випади такі, які виконуються списом. Держак, як правило, виготовлявся з твердих порід дерева (переважно ясена або дуба) і мав довжину від 1,8 до 2,5 м. Приблизно 1/3 верхньої частини древка часто обковувалася металом, для додаткової міцності. Бойова частина алебарди зазвичай сягала 30–50 см у довжину, де вістря мало приблизно 20–30 см, лезо — 25–35 см, а гак — 10–20 см. Загальна маса алебарди становила в середньому від 2,5 до 4 кг. Враховуючи габарити застосування цієї зброї вимагало обох рук. Алебарда була зброєю піхоти і застосовувалася у щільних піхотних шикуннях, призначених для протидії кавалерії. [63]

Крім суто бойового призначення, алебарда з часом набула церемоніального значення і використовувалася як озброєння почесної варти. Така традиція досі зберігається у швейцарської гвардії Ватикану.

Іншим представником комбінованої зброї періоду була Гвізарма. Це різновид держакової зброї, що з'явився в XIII ст. і активно застосовувався до XVI століття. Гвізарма складається з дерев'яного держала, зазвичай завдовжки від 1,8 до 2,5 м., який теж міг бути обкований біля ударної частини. До держака кріпилося комбіноване лезо, що поєднувало елементи списа, коси та гака. (Додаток Г.2) Гвізарма забезпечувала воїнові можливість здійснювати як ефективні рубаючі удари, так і колючі випади. Її функціонал нагадує алебарду. Гвізарма також застосовувалася у щільних піших формаціях.

Конструктивно бойова частина гвізарми складалася з прямого або злегка вигнутого леза, подібного до серпа або коси, розташованого під кутом до осі держала. Лезо могло бути загостреним як з одної, так і з двох сторін, і було призначене для рубаючих ударів. З протилежного боку часто містився гак, що виконував такі ж функції, як у алебарди: зачеплення частин обладунку, захоплення супротивника за кінцівку чи стягування вершників з коней. На вістрі гвізарми, як правило, розміщувався списоподібний виступ який виконував функцію списа. У

деяких модифікаціях вістря було тригранним або ромбічним, така конструкція збільшувала шанси пробити обладунок. [62]

Ще одним зразком озброєння, що походить з Швейцарії є люцернський молот. Сама назва зброї вказує на місто Люцерн у Швейцарії. З'явився у XV ст.

Цей тип зброї був розроблений для боротьби з важкоозброєними супротивниками. Молот складався з древка завдовжки 1,8 – 2,2 м. посиленого металевими накладками у верхній частині. Ударну частину складав невеликий молот зі зворотного боку розташовувався чотиригранний зігнутий до низу шип, придатний для пробиття обладунку, або захоплення кінцівок ворога. Такий прийом зображено у фехтбуці Ганса Тальгоффера написаному у 1440-х рр. [6, с.219] (Додаток Г.3) Зверху було вістря придатне для уколу, переважно коротше ніж в алебарди. Вага зброї складала 2 – 3 кг.

Молот часто мав складну геометричну поверхню з чотирьох зубців чи ребер. Така конструкція дозволяла сконцентрувати силу удару на маленькій площі. У поєднанні зі значною довжиною зброї і дворучним хватом такий удар мав потужну броньову дію. Це цілком закономірна конструкція враховуючи призначення цієї зброї для боротьби з добре броньованими противниками.

Як і попередні зразки комбіновано, поліфункціональної зброї люцернський молот застосовувався піхотою у цільному строю. Хоча у фехтбуці Ганса Тальгоффера зображено поєдинок цією зброєю. Такий сценарій цілком, ймовірний, якщо стрій у бою розсипався.

Усі вищезгадані зразки холодної зброї комбінованого типу активно застосовувалися у Західній Європі. На теренах Східної Європи ця зброя також поширилася, проте була менш популярною. Кочовики у яких не було піхоти не мали потреби у зброї конструкція якої робить застосування однією рукою зовсім неефективним. Натомість війська Польського королівства застосовували алебарди, гвізарми та люцернські молоти. Свідченням цьому слугує зал пізнього середньовіччя у Музеї Війська Польського. [62]

Застосування алебарди (як і багатьох інших видів озброєння) військом ВКЛ можна побачити на картині, яка зображає битву під Оршею 8 вересня 1514 р. (Додаток Г.4) Попри те, що картина була створена у XVI ст. (, ймовірно, очевидцем події) і зображає битву XVI ст. яке виходить за хронологічні межі дослідження, її можна застосувати як приклад. Оскільки озброєння не змінювалося настільки стрімко, щоб станом на 1514 р. уже не використовувалися зразки поширені наприкінці XV ст. і раніше. Це підтверджує, наприклад зображення на картині списів, які застосовувалися й раніше.

Комбінована древкова зброя була пристосуванням для протистояння посиленню обладунків. Специфіка її конструкції робила таку зброю непридатною для кінного бою, тому її вживала піхота. Втім спішені вершники також застосовували алебарди чи люцернські молоти, що доводить ефективність цих видів озброєння.

РОЗДІЛ 2. КЛИНКОВА ЗБРОЯ

Предком усієї клинкової зброї можна вважати ніж. Перші зразки зброї з порівняно довгим клинком з'явилися у бронзову добу. Призначення вони мали одне – вбивати людей. Тому холодна зброя найбільш тісно асоціюється з клинковою. Визначальною характеристикою клинкової зброї, як і древкової є співвідношення ударної частини до держака. У холодної зброї, за винятком кинджалі, клинок значно довший за руків'я.

Меч 2.1

Першим зразком холодної зброї з довгим клинком був меч. Конструктивно меч це холодна зброя, яка складається з клинка і ефесу та має довжину понад 50 см. Здебільшого до мечів відносять двосічні прямі клинки. [49] Перші бронзові мечі мали трикутну ромбовидну форму і підходили переважно для колючих ударів. Згодом форма клинка розвинулася для нанесення рубаючих ударів і набула подоби лаврового листка. Зброя такої конструкції побутувала по всій Європі. На теренах Східної Європи прикладом застосування такої зброї можуть слугувати знахідки гальштатських мечів, які зберігаються в Івано-франківському обласному краєзнавчому музеї. “Предмети озброєння є рідкісними знахідками у гальштатських пам'ятках Прикарпаття. Колекція Івано-Франківського обласного музею ... поповнилась чотирма мечами, які надійшли сюди як окремі знахідки. Це довгі двосічні мечі для нанесення рубаючого та колючого ударів. Вони представляють три центральноєвропейські типи”. [22, с. 114]

Перші залізні мечі були виготовлені в Передній Азії у XIII – XII ст. до н. е. На теренах Східної Європи першими залізні мечі почали застосовувати, найімовірніше, кіммерійці з IX ст. до н. е. Залізо як матеріал для виготовлення клинка мало переваги над бронзою. Залізний клинок при меншій товщині мав міцність еквівалентну бронзовому, проте був легшим. Це дозволило виготовляти довгі клинки. Недоліком було те, що мідь та олово (компоненти бронзи) можна розплавити до рідкого стану і відливати клинки в готові форми. Залізо ж розплавити для лиття значно важче, тому мечі з цього матеріалу доводилося кувати.

Предком усіх мечів, які застосовували по всій Європі з V ст. до часів коли мечі перестали використовувати вважається римська спата. Римляни створили цей меч на основі кельтських зразків. Спата мала загальну довжину 75-100 см, (найчастіше 90 см.) а лезо – близько 65-85 см. Клинок був прямим та двосічним, з помірним звуженням до вістря. Така конструкція придатна як для уколу так і для рубаючих ударів. Лезо зазвичай мало ширину 4-6 см. Січення клинка могло бути ромбовидним, або з долом. [67] (Додаток Д.1)

Від спати походив меч меровінзького типу. Назва походить від франкської династії Меровінгів. Такі мечі були поширені на Заході та Півночі Європи у V – VIII ст. Довжина меча цього типу здебільшого становила 80 – 90 см. Лезо мало широкий дол і незначне звуження до вістря. Характерною рисою було кільце, яке кріпилося до навершя руків'я.

Згодом меровінгський меч еволюціонував у меч каролінзького типу. (Додаток Д.2) Назва також походить від франкської династії – Каролінгів. Також цей тип ще називають мечем вікінгів. Якщо спата та меровінгський меч на теренах Східної Європи не застосовувалися то каролінгський меч отримав тут широке поширення. “З кінця VIII ст. — початку IX ст. в Європі меч каролінгського типу набуває масового поширення. На території Русі такі мечі, за даними археологічних розкопок, з’являються у IX ст.” [21, с. 211] У Східну Європу меч каролінгського типу привезли з собою вікінги. Цей тип меча поширився серед усього осілого населення Сходу Європи, але не серед кочовиків, які користувалися палашами і шаблями. Довжина меча даного типу здебільшого складала 90 см. Деякі екземпляри були більшими: “...меч із розміщеного неподалік кургану Гульбище був довжиною аж 126 см! ” [26, с. 93] Вага 1.2 – 1.5 кг. Лезо мало широкий дол, гарда була слабо розвинена. Каролінгський меч активно використовувався до XI ст., зрідка міг застосовуватися в XII ст. Усі типи мечів, які застосовували у XII – XV ст. у Східній Європі розвинулися саме з меча цього типу.

Конструкція меча є типовим зразком клинкової зброї. Головними компонентами є клинок та ефес. Клинок ділиться на хвостовик (елемент на який

кріпиться руків'я, тож його не видно коли меч у зібраному стані) і безпосередньо клинок. Клинок складається з рікассо, леза, долу чи ребра і вістря. Рікассо називається незагострена частина клинка найближча до ефеса. На ній часом ставили клейма. Лез у меча два, оскільки меч це двосічна зброя. Лезо яке в бою направлене на ворога називають “істинним”, обернене до того хто тримає меч “хибним”. Конструкція, проте є симетричною тому обидва леза можуть бути “істинним” чи “хибним”. Дол (діл) – заглиблення вздовж клинка, розташоване переважно по середині (долів могло бути і кілька). (Додаток Д.3) Дол призначений для зменшення ваги клинка і надання йому додаткової міцності. Широкі доли були притаманні для мечів раннього середньовіччя. [16, с.57] Згодом дол став вузьким. У XIII – XIV ст. поширилися мечі без долу, а з ребром і відповідно ромбовидним січенням клинка. Така конструкція краще підходила для колючих ударів і була пристосовуванням до розвитку обладунків. Існували мечі клинок яких поєднував у собі дол у нижній частині клинка і ребро у верхній.

Ефес меча збирається на хвостовику. До ефеса входять: гарда, руків'я, верхів'я. Гарда, яку ще називають хрестовиною, слугувала для упору при ударі. У XI – XII ст. гарда стає більшою та отримує функцію захисту руки. Проста гарда становить собою пряму, або вигнуту смугу металу з отвором у центрі, яка насаджується і намертво закріплюється впритул до клинка. Руків'я могло бути виконане з дерева та обтягнене шкірою чи металевим дротом. Прикладом руків'я виготовленого з дерева, шкіри і дроту може слугувати меч з Бужська: “Цінність нашої знахідки меча зумовлена ще й тим, що майже повністю збереглося його руків'я – завдяки високій вологості заповнення підвалу. Воно складалося з дерев'яних пластин (товщиною приблизно 3 см), накладених на сталеву основу, які були обшиті шкірою (товщиною близько 2 мм). На ній залишилися сліди від обмотки дротом (діаметр приблизно 1,5 мм). Обмотка була не суцільною – витки накладалися приблизно через 4 мм один від одного” [20, с. 171]

Руків'я і гарда не покривали усю площу хвостовика. Частина залишалася, щоб на неї закріпити верхів'я. Верхів'я необхідне для кращого утримання зброї та

балансування. Чим ближче баланс меча до ефеса тим краще можна контролювати вістря і колоти. Якщо баланс відхиляється до вістря то такий меч важче контролювати, але він наноситиме сильніші рубаючі удари. У XII – XV ст. були поширені верхів'я дуже різних форм, виготовлені з цільного шматка металу. Після того, як верхів'я встановлювали на хвостовик його розклепували і таким чином фіксували ефес.

“Меч носили і зберігали в піхвах, які складаються з обклашки (переважно її виготовляли з дерева, обтягуючи шкірою чи тканиною) та металевої оправы, частинами якої є обойми (металева окуття, призначене для зміцнення конструкції з боків), устя (для захисту верхньої частини піхов від пошкоджень зверху) та бутероль (захищає піхву від пошкоджень знизу)” [16, с. 58-59].

Носили меч у піхвах на поясі, чіпляючи до шкіряного, чи рідше тканинного ремня. Цей елемент одягу мав сакральне значення у лицарській культурі. Сам меч був ознакою статусу приналежності до аристократії. [34, с. 40]

Меч як статусна і сакральна зброя часто постає зброєю героя з легенд. Такі мечі як правило мали власні імена і їм приписували магічні властивості. Мабуть, найвідомішим таким прикладом є меч короля Артура – Ескалібур. Також можна згадати Дюрандаль – меч Роланда і Грам, який належав Сігурдові (У скандинавській традиції, для німців він Зігфрід). Ці герої кельтського, германського та французького епосу, найімовірніше, є збірними образами справжніх військових діячів минулого. Проте нічого певного про них сказати не можна, як і про їхні мечі. На теренах Східної Європи є схожий меч, який, втім цілком реальний і належав історичній особі. Називається він “Щербець” і зберігається у Вавельському замку у Кракові. З 1320 р. цей меч входив до коронаційних регалій польських королів. За легендою у 1018 році король Польщі Болеслав Хоробрий коли допоміг князеві Святополкові здобути Київ вдарив своїм мечем по Золотих воротах на знак перемоги і взяття міста. Від удару його меч надщербився – звідси й походить назва. Проте ця легенда не відповідає дійсності, оскільки: “Болеслав Хоробрий не міг ударити мечем у Золоті ворота, бо останніх тоді ще не було. Міську браму

збудували лише близько 1037 року, коли польський король уже не жив.”. [36, с.62] Попри це Болеслав міг вдарити мечем по давніших воротах Києва. Однак враховуючи, що він був не завойовником, що взяв місто для себе, а допомагав князеві Святополку такий жест був би недоречним. Окрім цієї невідповідності “Щербець” конструктивно не відповідає мечам початку XI ст. Цей меч було виготовлено у XIII ст. Він належить до романського типу, має широку, вигнуту вперед гарду, яка розширюється до країв. На противагу невеликій гарді мечів каролінгського типу вживаних у XI ст. Руків’я дещо подовжене, на верші виконане у формі плаского диска. Клинок має дол і виражене колюче вістря. Конструктивною особливістю меча є наявність отвору на рікассо (незагострена частина клинка) до цього отвору кріпиться щиток з білим польським орлом. (Додаток Д.4) Довжина меча складає 98,4 см. клинок у найширшому місці має 5 см. вага 1260 г. На гарді, руків’ї та на верші є написи, які свідчать, що меч належав князеві Болеславу володарю Ленчиці і Мазовії. [48] Ким був цей князь точно не встановлено. Тож насправді “Щербець” не належав Болеславові Хороброму. Проте ця зброя є частиною польського національного міфу.

З другої пол. XI ст. в Європі з’являється новий тип меча, який називають романським. (Додаток Д.5) Тоді ж він починає поширюватися серед нобілітету Східної Європи. Кочовики, як і раніше продовжували застосування власних видів озброєння і не перейняли цю зброю. Мечі XIV – XV ст. називають готичними. Разом ці два типи ще називають рицарським мечем. Порівняно з каролінгськими мечами X ст. мечі XII ст. стали в середньому дещо меншими. Ширина зменшилася на 5-15 мм., деколи зменшувалася довжина клинка до 86 см. з 95 см. Вага теж знизилася з 1,5 кг до 1 кг. Дол (діл) стає значно вужчим. З’являється більш виражене та краще придатне для колючих ударів вістря. Такі конструктивні зміни пов’язані з розвитком захисного спорядження. Пристосування зброї для подолання розвинених обладунків, а тоді навпаки посилення обладунку через появу нової зброї було закономірним процесом, який безперервно тривав у XII – XV ст.

Змін зазнає і ефес. Гарда стає довшою і досягає 180-200 мм. Це покращило, захист руки: “розпочалося власне фехтування, тобто прийом ворожого клинка на свій клинок, а не на щит, як було раніше”. [19, с. 74] Звуження долу збільшило міцність клинка, що також сприяло можливості парировати удар противника власним клинком. “Класичний меч доби кольчужного обладунку не призначався для блокування ударів, а використовувався у комплекті зі щитом. За свідченнями писемних джерел, до початку XV ст. відмова від щита могла бути пов’язаною хіба що з екстраординарними обставинами.” [34, с. 39] Ще однією конструктивною зміною було подовження руків’я до 12 см.

Основним ударом для мечів XII – XIII ст. залишався рубаючий попри розвиток колючого вістря. У другій пол. XIII ст. з’являється меч придатний для рубальних ударів, але орієнтований на укол. Клинок став чотиригранним у перерізі, замість долу з’явилося ребро жорсткості. Ширина основи клинка становила 5-6 см, як і в попередніх типів, проте звуження до вістря було значно більш вираженим. Мечі такої конструкції називають готичними. Їх поява також була обумовлена посиленням персонального захисту. [16, с. 69]

Подальше посилення обладунків, викликало ще один виток розвитку меча наприкінці класичного та в епоху пізнього середньовіччя. Наявність надійного обладунку зменшувала потребу у щиті, відповідно з’явилася можливість використовувати меч двома руками. Для ефективнішої заброньової дії проти обладунків необхідний був важчий, а відповідно і довший клинок. Збільшення довжини клинка потребувало подовження руків’я. Ці тенденції привела до появи півтораручних мечів у сер. XIII. [59] (Додаток Д.6, Д.7) Розміри і баланс такого меча дозволяли застосовувати його однією рукою, така риса була необхідна для кавалерії. Однак конструкція цієї зброї передбачала також дворучний хват, який забезпечував збільшення швидкості і сили удару. “На хвостовиках клинків “бастардів” присутня особлива циліндрична ділянка, що на середині довжини набуває конічної форми. Така форма руків’я дозволяє утримувати меч як однією, так і обома руками...” [29, с.156] Такі мечі в XV – XVI ст. ще називали бастардами.

Також стосовно цієї зброї застосовують термін довгий меч. Довжина бастарда складала переважно 110 – 120 см., клинок 90 – 100 см. Вага становила 1.1 – 1.8 кг. Руків'я півтораручних мечів часто ділилося, на дві половини, які іноді розділяло залізне кільце по середині. Існували бастарди з руків'ям, закоротким для хвату обома руками. Такі екземпляри друга (ліва) рука тримала за верхів'я. Бастард був зброєю для поєдинків і особистого самозахисту на вулицях середньовічних міст. (Додаток Д.8) [6, с.105] Проте основною його функцією було застосування на полі бою.

Прикладами застосування півтораручних мечів у Польщі та Державі Романовичів можуть слугувати археологічні знахідки в Жешові-Старомісті, у річці Ропа на Прикарпатті, місті Тарнів (Польща). [15, с. 90] Меч бастард підтипу XIIIa (за типологією Е. Окшотта) зберігається у Львівському історичному музеї. Довжина експоната 1045 мм. Довжина клинка 752 мм., ширина складає 47 мм.: “звужений до вістря, дволезовий, з долем у верхній частині, у нижній частині овальний у перетині.” [15, с. 90] Гарда має чотиригранну форму з кінцями краплеподібної структури. Верхів'я восьмигранне. На хвостовику міститься клеймо. “На сьогодні для типологічного визначення західноєвропейських мечів Розвинутого Середньовіччя часто використовуються схеми, укладені протягом 50-80-х років XX ст. британським дослідником Евартом Окшоттом. Окшотт взяв за основу три критерії – параметри клинка, стилі навершу та хрестовини – і спробував визначити час побутування кожного з виділених на їх основі типів.” [10, с. 24] (Додаток Д.9) Загалом типологія Окшотта підходить і для мечів Східної Європи. Попри те, що тут побутували не усі виділені ним типи, це є свідченням подібності у мілітарних технологіях між регіонами.

У 1275 – 1350 рр. на Заході Європи поширюються мечі призначені перш за все для уколу, хоч і придатні для ефективних рубуючих ударів. У Східній Європі теж були подібні тенденції, однак значно менш виражені. Це, ймовірно, пов'язано з дещо меншим поширенням пластинчатого обладунку та протистоянням з кочовиками, які теж часто були не надто броньовані. Меч був дорогою зброєю, яку

застосовували довго, часто передавали в спадок. Тому клинки, які вже були доволі старими, але ще не втратили актуальності як бойова зброя часом дещо модифікували. Відбувалася заміна ефеса на сучасні зразки. “Як приклад до останнього твердження наведемо поясний меч, що зберігається у Львівському історичному музеї (інв. № 3-1223). Дволезовий клинок типу XIV датується кінцем XIII поч. XIV ст., є клиноподібний у перетині, з долом, позначений клеймом. У той саме час, очевидно, ефес був зроблений новий - датується II пол. XIV – I пол. XV ст. Верхів'я типу дископодібне, зрізане у восьмигранну форму. Хрестовина з восьмигранними потовщеними кінцями.” [15, с.93 - 94]

В XV ст. у мечів починає розвиватися складний ефес. До Спочатку до гарди додають кільце, згодом декілька кілець та кільця довкола рікассо Сама гарда набуває складніших форм ніж пряма чи вигнута смуга металу. Прикладами таких мечів можуть слугувати знахідки з території Словаччини і Київської області. Характеристики такого меча наступні: “Довжина 88 см. Масивне руків'я розраховане на хват у “півтори руки”. Клинок широкий, з п'ятьма долами і майже паралельними лезами, що плавно сходяться до заокругленого вістря, кінець якого втрачено. Хвостовик сплющений. Перехрестя S-подібне, “яблуко” має форму сплющеної прямокутної пластини.” [29, с.155] Така конструкція походить з Італії.

Завершальним етапом розвитку меча у напрямку подовження і збільшення ваги стали дворучні мечі (від німецького *zweihänder*). Дворучні мечі з'явилися на території Священної Римської імперії У XV ст. Довжина клинка дворучного меча становила 130 – 140 см. ефес – від 25 см. Вага 2-3 кг. Загальна довжина бойових зразків могла сягати 180 см. [16, с.70] Особливостями конструкції дворучних мечів є дуже широка гарда, часто вигнута в напрямку до клинка. Іншою рисою притаманною дворучним мечам є наявність контргарди, або так званих “кабанячих ікл”. Це були виступи з леза клинка над рікассо, яке іноді покривали шкірою (існували дворучні мечі і без таких елементів). Така конструкція дозволяла тримати меч однією рукою за руків'я, а іншою за рікассо. Це збільшувало важіль і дозволяло завдати потужніший удар. “Ікла” за таких умов виконували функцію захисту руки,

якою трималися за рікассо. Дворучний меч на відміну від інших типів цієї зброї використовувався виключно у пішому бою. Через значні розміри носити таку зброю у піхвах на поясі було неможливо. Тому дворучні мечі транспортували на плечі подібно до древкової зброї. Широкого вжитку у Східній Європі дворучні мечі не мали. Найактивніше ними користувалися німецькі ландскнехти.

Меч пройшов довгу еволюцію від орієнтованої на рубаючі удари зброї піхоти до звужених клинків з ребром жорсткості призначеної долати латні обладунки, яку перш за все застосовували вершники. Незмінним впродовж цього періоду залишалося сакральне значення меча. Ця зброя була символом влади та самої приналежності до військового стану, а отже у середньовічних реаліях до аристократії.

Шабля 2.2

Шабля – клинкова зброя для якої є характерним довгий, вигнутий, односічний клинок. Шабля орієнтована на рубально-різальні, січні удари. Колоти нею можливо, втім це не так ефективно, як колоти зброєю з прямим клинком. “Ю. Бохан, аналізуючи писемні джерела з часів Великого князівства Литовського (зокрема, “Гетьманські Книги” С. Сарницького), зауважує, що під шаблею в принципі розуміли кривий клинок, пристосований переважно для завдання січних ударів і придатний для швидкого ближнього бою.” [16, с. 60] Будова шаблі має певну кількість спільних з мечем рис, але як зброю іншого типу з іншими головними властивостями її визначають відмінності в конструкції. Найважливішою ознакою конструкції шаблі є крива форма клинка: “...пристосованого для завдання прямого перпендикулярного удару кругового рубально-різального характеру, у якому сполучаються в єдиному русі обидві фази (ураження – витягнення)” [33, с. 423]. Важливою відмінністю від прямого клинка є розміщення центру важкості ближче до вістря, а не до ефеса. Це разом з викривленою формою леза посилює рубаючий удар. Удар мечем який завдавав вершник спрямовувався зверху вниз. Удар шаблею має рубально-різальну дію,

крім цього кут під яким шабля проникає в м'які тканини гостріший за кут розрубання мечем.

Складається шабля з клинка, який поділяють на лезо розташоване на вигнутому боці та обух з увігнутого боку, (якщо розташування елементів леза буде зворотним то зброя такої конструкції не вважається шаблею), хвостовика, п'яти (частина клинка, яка з'єднувалася з ефесом) і ефеса. На клинку пізніх типів шабель виділяють єлмань. Це розширення клинка біля вістря. Така конструкція додатково посилювала рубаючий удар. Клинок ділиться на робочу і неробочу зони. Центр ваги (баланс) розташований у робочій частині (тій якою наносять удар). Ефес як і у меча складається з гарди, руків'я і верхів'я. Верхів'я також виконувало функцію скріплення ефеса.

Шабля є доволі пізнім типом клинкової зброї. Однак застосування холодної зброї з кривим клинком має тривалу історію. В стародавньому Єгипті застосовували хопеші з кривими клинками. В античній Греції виникла махайра, однак цю зброю з кривим клинком класифікують як меч.

Коли і де виникла шабля питання дискусійне. “На сьогодні розглядаються Хазарський каганат, Аварський каганат та Китай (можливо, від періоду династії Хань) як три основні осередки виникнення шаблі. У сучасній фаховій літературі найпоширенішою версією є поява шаблі на території Східної Європи в II пол. VII ст. н.е...” [16, с.76] Проте цілком, ймовірно, що виникнення шаблі не слід пов'язувати з одним регіоном. Шабля могла виникнути паралельно у різних місцях Євразійського степу. Тож проникнення шабель до Середнього і Близького Сходу та Європи пов'язане з тюркомовними кочовиками.

Існує версія походження шаблі від сарматського меча. Згідно з нею потреба протистояти легкоозброєним гунським вершникам у IV ст. н. е. спричинила зміну меча. Двосічний клинок для протистояння з таким ворогом не був необхідним. Тож конструкцію меча спростили до односічного, проте все ще прямого клинка. Іншою конструктивною зміною став нахил руків'я в бік леза, що дещо змінило удар. Ця

зброя продовжила розвиватися в сторону вигину клинка. Так у другій пол. VII ст. н. е. з'явилися перші шаблі. [33, с. 84]. Проте вважати шаблю зброєю виключно сарматського походження не варто, оскільки сарматський меч був поширений у різних племен. Остаточно шабля сформувалася як зброя кочовиків Сходу Європи у VIII ст. Вигин клинка перших шабель був незначним іноді, майже, непомітним. Враховуючи конструкцію та середовище походження шабля є вираженою зброєю вершника.

Шабля була поширена серед аварів, болгар, хозар, печенігів. У X ст. цю зброю перейняли на Русі, однак широкого вжитку вона не мала. Перша згадка про шаблю у Повісті Временних літ міститься під 1087 р.: "...Ярополк сів у Володимирі... і, пересидівши кілька днів, пішов він до Звенигорода. І не дійшов він до города: простромив його проклятий убивця Нерядець, дияволом наущений і злими людьми. Князь же Ярополк лежав на санках, а він з коня шаблею проткнув його місяця листопада у двадцять і другий день" [2, с.126] Переважно шабля згадується як зброя кочовиків, що цілком закономірно. Серед осілого населення шабля почала поширюватися зі зростанням ролі кавалерії на полі бою. У XII – XIII ст. шабля стає більш поширеною зброєю, це своєю чергою призвело до здешевлення виробництва: "Від багато оздоблених клинків з численним зварюванням залізних і сталевих пластин зброярі переходять до випуску зовнішньо нічим не примітних зразків з технічно менш трудомісткою наваркою на залізну основу сталевого леза чи цементацією цільнозалізної смуги." [16, с.112] Екземпляри призначені для заможних та знатних людей продовжували прикрашати срібною чи золотою інкрустацією. Військова справа на Русі вимагала як протистояння з важкоозброєними воїнами (переважно під час усобиць) так і з легкою кавалерією кочовиків. В таких умовах виникли шаблі які намагалися пристосувати для обох цілей. Клинок став довшим, ширшим і важчим, щоб зрівнятися з пробивними властивостями меча. Довжина клинка сягає понад 1 м., вага становить переважно 1.1 – 1.2 кг. (більш ранні типи 800 – 900 г.) ширина збільшується з 30 – 37 мм. у XI ст. до 44 мм. у XII – XIII ст. В кінці XI ст.

поширюється єлмань. Кривизна клинка також зросла з 30 – 45 мм. до 45 – 55 мм., однак все ще була не дуже значною. “Довгі, значно викривлені клинки з’являються в XIV – XV ст., виразно відрізняються від палахів та мечів (чого не скажеш про ранні шаблі, досить схожі на палаші). Зазначені тенденції розвитку клинків шабель характерні для всієї Центрально-Східної Європи.” [16, с. 113] Ефес розвивався в напрямку покращення захисту кисті. До XIII ст. гарди стали розвиненішими як у кочовиків, так і на Русі, однак вони були різних типів, отже розвивалися окремо, попри взаємовпливи. Розвиток шабель Русі і половців мав спільні тенденції. Враховуючи тісні військово-політичні контакти це закономірний процес. [9, с. 116]

Монгольське завоювання справило виключно негативний ефект на руську державність загалом. Певний занепад відбувся і у зброярстві. З XIV ст. шаблі виготовлені на теренах Русі дедалі більше тяжіють до південних і східних зразків, а самобутні форми зникають. В комплексі озброєння монгольського війська шабля була присутня, як притаманна усім кочовикам зброя. Клинок монгольської шаблі був слабо, або помірно викривлений. Довжина клинка переважно становила в 80–90 см. Ефес мав просту конструкцію. Розвиненої гарди не було. [55]

Активно застосовували шаблю половці. У XIII ст. під натиском монголів частина половців перекочували до Угорщини. Там їх називали куни чи кумани (походить від самоназви половців). З собою половці привезли військову традицію застосування шабель. Половецька шабля була схожа на інші шаблі того періоду: слабо вигнутий клинок, руків’я дещо скошене до леза, невеликі розміри гарди, довжина 90 – 100 см. вага 900 – 1200 г. Однак шабля не отримала широкого розповсюдження серед угорського нобілітету в той час. Згодом до Європи й зокрема до Угорщини прибули нові завойовники – турки, які теж застосовували шаблі. У XV ст. під впливом турків та, цілком можливо попередньої половецької традиції, в Угорщині виникає місцевий тип шаблі. Цей тип шабель називають угорським, або польсько-угорським. (Додаток Е.1) Шабля цього типу має слабо вигнутий клинок (сила вигину нагадує більш ранні зразки застосовувані кочовиками) на відміну від турецьких чи татарських шабель того періоду, які стали

значно більш вигнутими. Угорські шаблі мали елмань яка могла бути загостреною. Ефес був більш розвиненим ніж у східних шабелів того періоду. Гарда була довгою, згодом до неї додали кільце та дужку для захисту пальців. Угорський тип шаблі: “з великою швидкістю розповсюдився по всій Центрально-Східній Європі, насамперед в Речі Посполитій. На озброєнні військ останньої шабля з’являється у II пол. XV ст.”[16, с. 77] У XVI ст. на теренах Речі Посполитої шабля застосовувалася вже частіше за меч, а у XVII ст. повністю його витіснила.

Враховуючи усі конструктивні особливості та походження шабля це виражено зброя вершника, яка спочатку поширилася серед кочовиків, а згодом проникла у військо осілих народів, де співіснувала з мечем. З часом у XVI ст. осілі народи Східної Європи застосовували шаблю вже частіше за меч.

Корд 2.3

У середньовічних містах часто існувала заборона носити зброю для людей не шляхетного походження. Навіть, якщо такої заборони не було носіння меча, який був атрибутом аристократії, людиною не приналежною до шляхетного стану (купцями, наприклад) було порушенням етики і могло викликати конфліктні ситуації. Однак зброя для самозахисту у середньовіччі була бажаним елементом спорядження. Тому замість меча починають використовувати зброю яка конструктивно є дуже великим ножем. [57] Іншими причинами появи такої зброї були: дешевша та простіша у виготовленні порівняно з мечем конструкція та можливість виготовляти таку зброю в цехах, які не мали ліцензії на виробництво зброї загалом чи мечів зокрема. Оскільки конструктивно така річ це дуже великий ніж його виготовлення не було обмежене відсутністю ліцензії.

Одним з таких видів зброї був корд. Конструктивно корд це прямий, або слабо вигнутий клинок загострений з одного боку з руків’ям як у ножа. На відміну від меча чи шаблі хвостовик яких помітно вужчий за клинок і приховується під руків’ям, цей елемент ножа не вужчий за клинок. Руків’я ножа складається з двох (дерев’яних чи кістяних) накладок на хвостовик. Щодо терміну корд : “Ймовірно походження самої назви від німецького “корделяч” чи “кордалеч” (Kordelatsch,

Kordalätsch), що є спотвореним італійським “кортелас” (cortelas), т.зв. “великий ніж”” [40, с. 138].” Польський дослідник М. Глосек наводить німецьку назву Hauswehr (“захист жител”) як відповідник кордові. Конструкцію корда описує як схожу на видовжений ніж односічну зброю з прямим, або незначно викривленим клинком і руків’ям асиметричної форми. Також є версія згідно з якою визначальною характеристикою корда є саме асиметрична форма руків’я ідентичного за конструкцією з ножем, а клинок міг бути і дволезовим. “Типовим для більшості кордів є одностороннє заглиблення в руків’ї, на дні якого легше було зробити отвори при одночасному збереженні твердості конструкції руків’я.” [41, с. 193]. Конструктивною особливістю кордів (існують типи і без неї) є елемент на правому боці гарди у формі заклепки, або щитка. Вочевидь він виконував функцію додаткового захисту. Як й іншу клинкову зброю, за винятком дворучних мечів корди носили на поясі. Здебільшого це була зброя самозахисту в місті, або застосовувалася не заможними воїнами. “У середньовічних містах Шльонську корд був доступний кожному міщанинові. Більше за те, володіння кордом було умовою прийняття в деяких містах ремісника до цеху [41, с. 189]. На території сучасної Польщі найбільше знахідок кордів (26) на Шльонську, а також є знахідки зі Зборова коло Каліша” [41, с. 202–203] (Додаток Ж.1)

Прикладом поширення корда на теренах ВКЛ є зображення з Радзивіллівського літопису. (Додаток Ж.2, Ж.3) Зображення з літопису не надто деталізовані, зброю зображену на них часом складно віднести до певного типу, однак є і більш однозначні зразки. На одному із зображень міститься зброя з клинком більш викривленим ніж це притаманно кордам, проте такий прийом міг бути використаний, щоб підкреслити відмінність від меча. Схожим на кордове є зображення скошеного обуха і форми вістря. Інше зображення зброї яка ймовірно є кордом відрізняється наявністю на обусі двох скошень. Подібна конструкція була притаманна деяким італійським тесакам XVI ст. [40 с.143] Попри схематичність зображення можна помітити, що руків’я першого зображення відповідає ефесу

меча. Друге зображення більше нагадує ножове руків'я з накладками, однак беззаперечно стверджувати цього не можна.

“До речі, зброю, схожу до першої модифікації кордів з мініатюр Радзивіллівського літопису зі скошеним кінцем обуха гротескно заокругленого клинка, великим мечовим руків'ям і довгою хрестовиною, показано на карті Клауса Магнуса 1539 року в руках вершника, розміщеного на території Великого Князівства в районі Полоцька.” [16, с.133]

Отже, корди це конструктивно великі ножі. Їх виробництво було менш технологічно складним і дешевшим ніж виготовлення мечів. Тому корди були зброєю перш за все не знатних воїнів, та інструментом самозахисту купців, які не могли носити мечі, без ризику отримати через це конфлікт з аристократією.

Тесак 2.4

Зброєю, що поєднувала конструктивні особливості мечів і корда був тесак. Зазвичай тесак довший за корд, коротший ніж більшість типів мечів. Клинок тесака прямий, або з незначним вигином, часто розширювався до вістря. Конструкція клинка споріднює тесак з кордом. Руків'я навпаки конструктивно відповідає симетричній конструкції мечів. (Додаток 3.1) У XV ст. з'являються тесаки з нахиленим до леза, асиметричним руків'ям схожим на руків'я кордів. Конструкція тесака загалом схожа з поширеним у Західній Європі фальшионом. Зокрема таку аналогію проводить А. Надольський: “подаючи до польської назви “tasak” англійський відповідник “falchion”, відзначаючи серед характерних ознак цього виду зброї односічний прямий або вигнутий, деколи розширюваний до вістря клинок і симетричне мечове руків'я.” [42, с. 121]. Тесак мав баланс віддалений від ефеса. Таке конструктивне рішення посилювало рубаючий удар, однак погіршувало контроль клинка. Відповідно тесак погано підходив для фехтування.

Цікавий зразок тесака (фальшиона) зберігається в м. Познань у Єпархіальному музеї. Цю зброю називають “Меч святого Петра.” Цю зброю привезли, як подарунок для Познанського кафедрального собору св. Петра, з Авіньйону у XIV ст. коли це місто було осідком Папи. Це поклало початок

іконографічної традиції зображати апостола Петра озброєним тесаком, коли він відсікає вухо Малха (Малкуса) (слуги первосвященника) під час арешту Ісуса. Існує тип тесака який називається “малкус”. Його характерною рисою є сильно скошений обух.

Попри такий унікальний зразок як “Меч святого Петра” тесак не був дорогою зброєю аристократії. Переважно його застосовували як зброю особистого самозахисту, наприклад під час подорожей люди не шляхетного походження.

Для тесаків, як аналогу фальшионів притаманні такі ж типи. Руків’я різних типів тесаків були однаковими і за конструкцією збігалися з руків’ями мечів. Пряма, або дещо вигнута гарда, верхів’я дископодібної форми. І тип тесака (фальшиона) мав пряму спинку клинка (обух), лезо при цьому було вигнутим. Клинок розширюється до вістря. Біля вістря з боку обуха є невеликий, загострений скіс (цей елемент називають “качиний ніс”). Ймовірно, ця зброя походить від Східних зразків. Для типу II характерним є широкий клинок, спинка якого може бути як прямою, так і зі слабким вигином. Леза розширюється до вістря. За 15 см. від вістря клинок досягає максимальної ширини, а тоді звужується. Цей тип майже не придатний для нанесення колючого удару. Тип III схожий з типом I, проте все ж має значні відмінності. Найвагоміша відмінність це повністю загострений скіс на спинці. “Для таких фальшионів характерним є те, що клинок прямий на відстані 2/3 від руків’я, передній край клинка, прямий або легко увігнутий, різко повертається до сильно увігнутого краю на вістрі. Задній край прямий чи трохи випуклий. Вістря може бути плоским або потовщеним ромбічного перерізу, пристосоване до завдання колючого удару.” [33, с.57] Цей тип є поєднанням тесаків перших двох типів.

Ю. Бохан вважав, що корди і тесаки це перехідна зброя між мечами й шаблями. [40, с. 139] “Привертає увагу той факт, що ще у другій половині XVI ст. спостерігаються визначення кордів як “кавалерійських мечів”, проте виробництвом та ремонтом кордів могли займатися шабельники”. [16, с. 63]

У XVI ст. тесаки й корди фактично злилися в один тип зброї. З'явилися корди з клинками завдовжки як у тесаків. Для руків'я тесаків почали застосовувати конструкцію притаманну кордам. Набуття цими видами зброї рис притаманних обом і призвів до їх об'єднання.

Кинджал 2.5

Найкоротшою клинковою зброєю є кинджал. Саме кинджал був першою мідною (властивості міді не дозволяли виготовити клинок довший за кинджал) клинковою зброєю виключно мілітарного застосування (на відміну від ножа). Кинджал є колючою та рубально-різальною клинковою зброєю, яка має загальну довжину менше ніж 50 см. Середня довжина клинка 25-30 см. Як і вся інша клинкова зброя конструкція кинджала передбачає ефес і клинок. Клинок здебільшого двосічний. Може бути як прямим, так і вигнутим. Клинок складається з тих елементів що й у меча (якщо кинджал двосічний): лезо, вістря, п'ята (аналог рікассо). Ефес складається з гарди, руків'я і наверхшя. Гудзиком називають елемент, що фіксує ефес. Якщо корд це великий ніж, то кинджал це маленький меч.

Значного поширення кинджали набувають з XIII ст. Тоді ця зброя стає, майже, невід'ємною частиною озброєння воїна. "Польські вчені на основі аналізу знахідок з теренів сучасної Польщі та іконографічних джерел говорять про поширення таких типів, як щитовий (рондел), нирковий (баллок; англ. Ballock dagge), "хрестоподібний" (квілон, quillion, dolchmesser), вухастий (англ. ear dagger), а також кинджали типу баселард (англ. baselard, також basilard)" [16, с. 90] Кинджали цих типів застосовувалися в усіх християнських країнах Європи того періоду.

Щитовий кинджал мав клинок доволі вузький з порівняно коротким вістрям. Назва походить від конструкції ефеса. Симетричне руків'я доповнювалося гардою і верхів'ям, які мали конструкцію, плоских щитків, овальної, округлої або багатокутної форми.

У XIII ст. серед аристократії поширюється квілон. Термін квілон означає половину гарди меча. Візуально квілон нагадує меч і має схожу конструкцію.

Певною мірою квілон це зменшений меч. (Додаток И.1) Існує версія, що квілон з'явився як в середовищі аристократії, як заміна меча для повсякденного носіння. Оскільки меч був не лише зброєю, а й сакральним символом його носили як ознаку статусу, навіть, без наміру застосувати чи явної потреби. Утім меч це порівняно громіздка річ, щоб носити його постійно. Тож квілон з'явився як зменшений і зручніший у носінні символ приналежності до шляхетного стану. Якщо це відповідає дійсності, то квілон дуже швидко вийшов за межі вжитку аристократією. Підтвердженням цьому слугує те що: “Це традиційно рицарська зброя, яку носили на правому боці, хоч цивільні в Польщі носили його спереду.” [16, с. 91]

Нирковий кинджал (баллок) термін, який стали застосовувати для позначення цієї зброї у XIX ст. Початково його назва баллок була пов'язана з конструкцією руків'я, яка є фалічним символом. Ефес баллока є цільним шматком дерева: “має особливу форму гарди – дві кульки, об'єднані з основою (від фалічної форми гарди і походить назва баллок), а перед гардою розміщені дві пелюстки (звідси, вважають, назва “нирковий” (kidney dagger)).” [44, с. 30] (Додаток И.2) Кинджал даного типу з'явився в XIII ст. і застосовувався до XVII ст. Початково такі кинджали мали однолезовий трикутної форми клинок, який звужувався до вістря. У XV ст. поширюються зразки, які тяжіють до чотиригранної форми.

XIII ст. стало часом коли з'явився ще один тип кинджалів – баселард. “Сама назва є викривленням німецької назви basler [messer] (“базельський ніж” – походить з швейцарського міста Базель).” [16, с. 90] Клинок баселарда був двосічним, звужувався до вістря, мав ребро по центрі, тобто був ромбовидним у перерізі. Довжина зброї складала переважно 40 см. (Додаток И.3)

У XIV ст. виник вухастий кинджал. Назва походить від двох дисків прикріплених до верхів'я, які нагадували вуха. (Додаток И.4) Лезо було двосічним. Вираженої гарди не було. Кинджали XIV ст. переважно мали дволезові, чотирикутні в перерізі клинки і довжину 30 см. [44, с. 34].

Різні типи кинджалів поширених у XIII – XV ст. називають “кинджал милосердя”, оскільки таку зброю використовували, щоб добити ворога, який лежав на землі і часто вже був пораненим. Особливо актуальною подібна практика стала у XV ст. коли обладунки прикривали, майже, все тіло воїна. Такого супротивника намагалися повалити і добити кинджалом влучивши між пластинами обладунку. Однак кинджал все ж був останньою за пріоритетом застосування зброєю за яку воїн брався, якщо уся інші засоби ведення бою були втрачені.

РОЗДІЛ 3. ОБЛАДУНКИ

Обладунок – це захисне спорядження, яке надягається на тіло поверх елементів одягу. Його призначенням є захистити носія від ударів, які в нього влучили, або принаймні мінімізувати завдану шкоду. Першими обладунками слугував одяг зі шкіри і хутро, який застосовували у повсякденному носінні. Оскільки шкіра є органічним матеріалом і погано зберігається про обладунки з цього матеріалу відомо мало. Китайські воїни в XI ст. до. е. застосовували обладунки з шкури носорогів. З території Єгипту походить обладунок з шкіри крокодила. Проте враховуючи, що його створили, найімовірніше, у III ст. н. е. коли вже давно існували більш розвинені обладунки він не мав бойового застосування, а вживався для релігійних обрядів пов'язаних з культом крокодила. Примітивні засоби захисту могли посилюватися накладками з кісток. На території Греції в мікенський період існували шоломи, які склалися з шкіряної основи та прикріплених до неї іклів кабанів.

Зброю виготовляли з металу, який здатен доволі ефективно пробивати органічні засоби захисту. Тому з розвитком металургії в епоху бронзи з'являються металеві обладунки. На території Месопотамії у XVII ст. до н. е. виготовляли панцирі з невеликих переважно прямокутних пластин скріплених між собою шнуром чи ремінцем. Така конструкція обладунку називається ламелярною і буде застосовуватися впродовж тисячоліть. У XV ст. до н. е. на території Греції з'явився обладунок з великих бронзових пластин, який закривав майже усе тіло. Якщо від месопотамських обладунків залишилися лише окремі пластини і встановити їх точний вигляд складно, то у селі Дендра (Греція) у 1960 р. було виявлено повний бронзовий обладунок, який є найстарішим виявленим обладунком, що повністю зберігся. [65]

З появою залізної зброї бронзові обладунки продовжували використовувати. Наприклад грецькі гопліти IV ст. до н. е. застосовували бронзові кіраси, шоломи, поножі. У I ст. до н. е. римські легіонери використовували бронзові шоломи. Бронзові обладунки продовжували застосовувати через можливість відливати їх у

готові форми. Таким чином можна було створити цільну кірасу. В той час як залізо доводилося кувати, а виготовляти з нього великі пластини не вміли. Окрім більш трудомісткого виробництва залізо не швидко стало матеріалом для обладунків (активного вжитку, існували окремі екземпляри, як от залізний обладунок македонського царя Філіпа II, вигляд якого є ідентичним з лляними обладунками того періоду) оскільки бронзове спорядження забезпечувало достатній рівень захисту.

Кольчуга 3.1

У IV – III ст. до н. е. серед кельтів виник новий тип обладунку, який виготовляли із заліза – кольчуга. Це обладунок виготовлений з переплєтених між собою металевих кілець. Найпоширенішим способом плетіння є вплітання 4 кілець в 1. Частина кілець була цільною, частина клепаною. Кільце у яке впліталися інші було цільним. Такі кільця вирізали з листів заліза. Клепані кільця нарізали з дроту, який кували вручну. Тому залізо яке застосовували для кольчуги повинно було мати певну м'якість, щоб з нього можна було виготовити тонкий дріт. Шматки дроту просували у цільне кільце, згинали, робили отвір до якого вставляли металеву заклепку і розклепували. Виходило залізне полотно де ряд цільних кілець чергувався з рядом клепаних. [26, с. 134] (Додаток К.1) Існувала також примітивніша конструкція, коли шматки дроту тільки зводили краями в притул, формуючи кільце і не заклепували. Така морфологія робила обладунок менш надійним. Від сильного удару, кільце могло розігнутися. Також погіршувався захист від колючих ударів.

Важливою конструктивною перевагою кольчуги є її гнучкість. Кольчужне плетіння здатне обвивати людину повторюючи вигини тіла подібно до одягу. Безумовно залізне полотно не може розтягуватися як тканина, та все ж забезпечує непогану мобільність порівняно з іншими конструкціями обладунків. Така конструкція дозволила, наприклад сформувати рукав і захистити пахи з внутрішнього боку. Іншу конструкцію, яка б дозволила прикрити цю ділянку не вплинувши критично на рухливість винайдена не була.

Інша перевага кольчуги пов'язана з способом її виробництва. Процес виковування дроту і вирізання цільних кілець, які потім скріплювали і заклепували вимагав багато часу. Проте не був надмірно трудомістким. Ковалям не доводилося формувати листи металу великої площі, а це був складний процес. Оскільки, лист, щоб у майбутньому з нього вийшов надійний засіб захисту повинен бути більш-менш рівномірним. Мати приблизно однакову товщину по всій площі, усі ділянки мають бути з заліза подібного складу, якщо у якійсь ділянці виявиться більше тих чи інших домішок (шлаків) такий лист розколиться. Якщо сталь вийшла занадто тверда лист, то трісне, якщо надто м'яка буде сильно гнутися і не забезпечить відповідного захисту. Кельтські ковалі, які створили перші кольчуги не вміли виготовляти такі листи металу. Тому попри дуже високий захисний потенціал обладунків із залізних пластин (що буде реалізований у Пізньому Середньовіччі) за умов слабо розвиненої металургії і ковальського мистецтва кольчуга була оптимальним рішенням. Оскільки для маленького залізного кільця труднощі пов'язані з виробництвом великих листів металу були не актуальними. Також значними перевагами кольчуги є відносна легкість транспортування і ремонту. Кольчуга гнучка і якщо її скласти вона може набути форми зручної для переміщення у будь-яких місткостях і займати порівняно небагато місця. Конструкція кольчуги дозволяє порівняно легко замінити пошкоджені чи втрачені кільця і це ніяк не вплине на її захисні властивості.

Проте конструктивні особливості кольчуги, які є її перевагою також є і недоліком. Обладунок з металевих кілець добре захищає від рубаючих та ріжучих ударів. Однак через гнучкість кольчуги її конструкція не має жорсткості для протидії заброньовій дії зброї. Тому сильний рубаючий удар міг нанести травму, при цьому не пробивши металеве плетіння. Кольчуга практично не захищала від зброї ударно-дроблячого типу. Також кольчужне плетиво погано захищало від колючих ударів, вістря списа могло увійти між кільцями і розігнути їх. [46, с.30]

Попри недоліки кольчуга добре відповідала військовим вимогам різних армій доказом чого слугує її використання впродовж більш як 1500 тисячі років.

Від кельтів кольчугу запозичили римляни. Саме в середовищі легіонів Римської республіки II – I ст. до н. е. кольчуга вперше стає масовим обладунком. Римська кольчуга називалася *lorica hamata*. Іноді її робили з бронзи, але значно частіше застосовували залізо. Такий обладунок закривав тулуб воїна. Рукави були дуже короткі, або відсутні. Поділ максимум доходив до середини стегна. У I – III ст. н. е. кольчуга залишалася переважно у допоміжних легіонів. Розвиток ковальського мистецтва і значні економічні можливості дозволили вдягнути легіонерів у обладунок нового типу – *lorica segmentata*. Це був панцир з довгих сталевих смуг розташованих горизонтально на корпусі і вертикально на наплічниках. Однак занепад імперії з III ст. призвів до повернення кольчуги як основного виду захисту. [Веґецій 5, с. 216] Кольчуги що вживалися легіонерами у III – V ст. н. е. мали довгі рукави, які могли сягати зап'ястка.

Після падіння Західної Римської імперії ковальська справа у Європі значно занепадала. Обладунки стали розкішшю, яку могли собі дозволити лише військові вожді та їх найближче оточення. Кольчуга стала практично єдиним захистом тіла серед осілих народів Європи з V до XIII ст. Цей період називають “добою кольчуги”. [17, с.14] Виняток становили пластинчаті обладунки, які застосовували воїни Карла Великого, однак їх застосування не було масовим і тривалим. Інший ще більш рідкісний виняток становлять знахідки пластин ламелярного обладунку з Бірки (Швеція) та Шестовиці (Україна). Їх застосовували вікінги і вочевидь запозичили у кочовиків Сходу, які також застосовували кольчугу. Однак ламелярні обладунки серед кочовиків були значно поширенішими.

Типова кольчуга яку застосовували по всій Європі у VI – XI ст. нагадувала сорочку з широким рукавом до середини плеча чи до ліктя. Поділ переважно доходив до середини стегна. Отвір для ший був круглим. (Додаток К.2) Часом таку кольчугу називають норманською. Враховуючи, що період історії Європи що охоплює кінець VIII середину XI ст. називають “Епохою вікінгів” така назва є доречною. Така кольчуга мала звичне плетіння із застосуванням заклепок. Для її виготовлення потребувалося близько 600 м. сталевих дроту. У X ст. дріт навчилися

волочити, це спростило виробництво кольчуги. Одна кольчуга, залежно від довжини, складалася з 35 – 50 тис. кілець. Вага такого обладунку складала 5,5 – 7 кг. [47, с. 376]

З кінця XI ст. починається тенденція до подовження кольчуги і появи нових елементів захисту сформованих кольчужним плетінням. Можливо, така тенденція почалася після I Хрестового походу. Оскільки рицарі зустрілися з мусульманськими зразками обладунків і тактикою ведення бою. Кольчуга стала довшою. Рукави сягли до зап'ястя (така кольчуга вже була у римлян, однак традиція її застосування була втрачена, тож відбулося певне перевинайдення.) Поділ подовжився до колін, або навіть трохи нижче. Оскільки основною силою на полі бою того періоду була кавалерія такий довгий поділ заважав сидіти верхи. Щоб такого недоліку не було поділ сплітали з розрізами спереду і ззаду. Таку довгу кольчугу називають гауберк (від нім. haubert). [47, с. 376] У XII ст. була поширена кольчуга з капюшоном, який мав тканинну підкладку. У XIII ст. поширився капюшон, який був окремим елементом від кольчуги, відлоги такого капюшона додатково прикривали шию, частково плечі. Вага гауберка складала 9,5 – 12 кг. Щоб забезпечити захист всього тіла з'явилися кольчужні рукавиці, які могли бути частиною рукава кольчуги, або окремим елементом. Також з'являються кольчужні ноговиці, які підв'язували до пояса. Тож кольчужний обладунок покрив усе тіло воїна, окрім обличчя, яке захищав шолом. (Додаток К.3) Раніше комплексу захисту, який би покривав таку ж площу тіла воїна ніколи і ніде не існувало, тому таке спорядження хоч і складалося з кольчуги, яку застосовували вже більш ніж 1000 років і шолома, певною мірою було революційним. Вага повного кольчужного обладунку становила в середньому 18 кг. “Кольчужні обладунки коштували як 12 корів, шолом – як 6...” [50] Тож закономірно, що дозволити їх собі могли лише представники аристократії.

Щоб компенсувати слабкий захист від ударно–дроблячої зброї під кольчугу одягали гамбезон. Це був одяг з багатьох шарів тканини набитий кінським волосом, клоччям (побічний продукт від виробництва тканини) і простьобаний. Бідні воїни

могли використовувати гамбезон як самостійний вид захисту. Він непогано захищав від порізів, але не витримував колючий удар. Зрештою його першочерговим призначенням було застосування разом з кольчугою. Поверх кольчуги одягали сюрко – безрукавий тонкий плащ з шовку чи льону, завдовжки до колін, або нижче. Був призначений для зменшення нагрівання та атмосферного впливу, щоб вберегти кольчугу від іржі. На сюрко часто зображали герби.

Обладунки такого стибу застосовували по всій Європі. Однак у Східній Європі поряд з гауберком продовжували застосовувати кольчугу з коротким рукавом, перш за все кочовики, кольчужний захист ніг серед них не застосовувався. В середовищі осілого населення кольчужні ногавиці використовувалися, але не були такими поширеними, як у Західній Європі. Прикладом застосування повного кольчужного обладунку у Східній Європі може слугувати зображення з печатки короля Юрія Львовича. [38, с. 176] (Додаток А.1) Викликає сумнів, що печатка монарха може містити зображення воїна з озброєнням непритаманним для його володінь.

Отже, кольчуга була найпопулярнішим видом натільного захисту у Східній Європі до XIII ст. Конструкція цього обладунку робила його виготовлення та ремонт не надто трудомісткими. Це в поєднанні з гнучкістю та надійним захистом від рубаючих ударів і зробило кольчугу такою поширеною, попри її недоліки.

Розвиток обладунків у XIII – XV ст. тенденція до посилення захисту 3.2

Наприкінці XI на поч. XII кольчуга покрила все тіло воїна. Однак на цьому посилення захисту не припинилося, попри відсутність значних змін до XIII ст. Щодо розвитку європейських обладунків цього періоду існує класифікація К. Блера. “Перший – “доба кольчуги”, бл. 1066-1250 роки; другий – запровадження перших пластинчатих обладунків та експерименти з ними, 1250-1330 роки; третій — застосування узгоджених гарнітурів, базованих на пластинчатих конструкціях, 1330-1410 роки; четвертий — “великий період”, доба розвинутого пластинчатого обладунка, “білих лат”, комплексу анатомічно спроектованих кованих пластин без покриття, 1410-1500 роки...” [17, с. 14] Також ця класифікація включає ще два

періоди куди входять XVI і XVII століття відповідно. Можна сперечатися з хронологічними межами першого періоду. Середина XIII ст. як завершення епохи кольчуги цілком відповідає дійсності. Однак нижня межа встановлена на 1066 р. викликає застереження, оскільки кольчуга застосовувалася й раніше.

Комплекс озброєння воїнів з Угорського королівства, князівств П'ястів та руських земель поєднував у собі елементи із Заходу та Сходу (найзначніші східні впливи, що закономірно були на Русі) та все ж більшою мірою нагадував спорядження рицарів Західної Європи. У XIII ст. ця тенденція змінилася для Русі. Монгольська навала призвела до значних змін в комплексі озброєння руських дружинників. Паралельно з цими процесами відбувався розвиток обладунку у Західній Європі, який також проник до Східної продовжуючи лицарську військову традицію. Зокрема під час військової реформи Данила Романовича активніше стали застосовувати довші кольчуги та кольчужні ноговиці. [13, с.76] Конструкція кілець у XIII ст. дещо змінилася. З'явилися пласкі кільця з діаметром отвору ідентичним з попередніми століттями, проте з більшим діаметром загалом.

Найчастіше монгольські обладунки мали ламелярну, або рідше ламінарну конструкцію чи поєднували у собі обидві. (Додаток Л.1, Л.2) Броня подібної конструкції застосовувалася кочовиками віддавна. Проте серед монголів було пропорційно більше важкої кавалерії. [27, с. 151] Ламелярна броня складалася з металевих пластинок невеликих розмірів переважно прямокутної форми. Верхня частина пластинок була заокруглена, часом заокругленою була і нижня. У пластинках, розмір яких міг становити до 10 см в довжину і щонайменше 1,5 см в ширину, були дірки через, які протягувався шкіряний шнур. Пластинки скріплювалися так, що формували ряд де кожна пластинка перекривала половину боку іншої. Переважно пластинка з права перекривала ліву частину розташованої ліворуч. Нижню частину пластинок перекривала верхня частина нижніх. По краях смуг, які формували з пластинок могло бути шкіряне обрамлення, ймовірно, для посилення жорсткості конструкції. Нагрудник сформований з таких пластинок заціпався пряжками збоку і на плечах. Для додаткового захисту застосовували

ламельярні чи ламінарні наплічники і подоли, які складалися з чотирьох елементів, з розрізами спереду, ззаду і з боків для верхової їзди. Обладунки ламельярної і ламінарної конструкції називалися монголами хуяг (куяк). Ламельярний хуяг міг також виготовлятися з шкіри буйвола, але метал все ж був поширенішим. [55] На Русі такі обладунки мали певне поширення з XII ст. (одягався поверх кольчуги, або застосовувався окремо) однак після монгольської навали їх стали застосовувати значно частіше. Ймовірно, наплічники і подоли такої конструкції вперше з'явилися саме після приходу монголів. “Залізні пластини від панциря знайдено в культурному шарі кінця XI — першої половини XII ст. у Дорогобужі та у споруді XII ст. у Пересопниці. Дорогобужська пластина має прямокутну форму, кути скруглені, в кожному з кутів зроблено отвір. Розміри пластини 9,3х3,8 см. Вдovж пластини проходить ребро. Пластина з Пересопниці довжиною більше 8 см при ширині 3,5 см.” [39, с.326 – 327] У Галицько-Волинському літописі броня такої конструкції фігурує як “броні дощаті.” [1, с. 141] Порівняно з кольчугою ламельярні обладунки забезпечували кращий захист від колючих та дроблячих ударів. “Розвиток цього виду панцирів привів до лусковидного панцира, котрий відрізнявся від пластинчатого однаковими розмірами лусок-пластин (6 х 4-6 см) і способом кріплення до шкіряної або полотняної основи шнурівкою з одного краю і 1-2 шарнірами-заклепками.” [39, с.327 – 328]

Обладунки іншої конструкції поширені серед монголів називалися хатангу дегель та чаргах. Такі обладунки мали крій як каптана з коротким чи довгим рукавом і полами до коліна, або нижче. Вони складалися з багатьох прошитих шарів тканини у яку вшивали металеві пластини. До середини XIV ст. хатангу дегель застосовували виключно як самостійний вид захисту. З другої пол. XIV ст. його починають вдягати під хуяг, як підлатник. Хатангу дегель, який одягали під ламельярний чи ламінарний обладунок не мав рукавів, а поділ став коротшим і не завжди доходив до колін. У XV ст. у м'якого обладунка з'явилися короткі, широкі простьобані рукави і високі стоячі коміри. Обладунок подібної конструкції як самостійний засіб захисту застосовували кримці, ногайці, московити. Тенденція до

застосування обладунку з м'якою основою як підлатника чи самотійного захисту, який вже не містив залізних елементів різко контрастує з еволюцією обладунків такої конструкції у Західній Європі.

У XIV ст. з'являється новий тип обладунку, який поширився серед воїнів Золотої Орди та на руських землях, які перебували під її впливом. Цей обладунок являв собою поєднання ламелярної конструкції з кольчужним плетенням, яке застосовувалося для скріплення пластин замість шкіряних ремінців. Пластини розташовувалися спереду, також могли бути на спині. Рукави і поділ були кольчужними. Обладунки такої конструкції відносяться до кільчасто-пластинчатого типу. Такий комбінований засіб захисту з маленькими пластинками називався бехтер, а з великими – юшман. Така конструкція була доволі гнучкою і забезпечувала кращий захист від дроблячих і колючих ударів, аніж кольчуга. Де саме виникли кільчасто-пластинчасті обладунки невідомо. Існують версії про їх походження з Персії, Русі, Золотої Орди.

Після монгольського вторгнення на Русі також з'являється пластинчастий захист рук. “Так, наприклад, наручі-налокотники відомі на Заході тільки з XIV ст., а на Дівичгорі, на зруйнованому монголами у 1240 р. городищі знайдено наруч, який складався з двох трубчатих, з'єднаних шарнірами частин, які закривалися на руці за допомогою двох ремінців і двох пряжок.” [13, с. 76]

Окрім засобів захисту воїнів монголи принесли з собою традицію обладунків для коней, якої раніше не було. Вперше серед руських дружин “личини” і “кояри” запровадив Данило Романович. “Личина” захищала голову коня і виготовлялася з металу. “Кояри” – шкіряний захист крупу коня. За правління Лева Даниловича обладунки для коней стали звичним явищем.

С. Шаменков на основі археологічних знахідок з Чернігова, Києва, Гомеля, Сахнівки, Дорогобужі; іконографічних матеріалів з тверського списку хроніки Георгія Амартола та Симоно-Хлудівської псалтирі; розпису Кирилівської церкви в

Києві та інших джерел створив реконструкцію озброєння давньоруських воїнів XIII – поч. XIV ст. [38, с. 174] (Додаток Л.3)

Посередині зображено вершника з Чернігівського князівства. Озброєння воїна складається з притаманних для Русі меча і списа. Монгольський вплив виявляється у наявності у важкоозброєного вершника лука. Обладунок воїна має ламелярну конструкцію притаманну для монголів. Прикриває тулуб, має наплічники і поділ. Руки прикрито двостульчатими трубчатими наручами. З кольчужного полотна виготовлена бармиця шолома місцевого типу. Комплекс спорядження добре демонструє поєднання місцевої мілітарної традиції, яка відповідала загальноєвропейській та східних впливів.

Двоє піших воїнів зображених на реконструкції зображають спішених важкоозброєних вершників з війська Данила Романовича. Воїн зліва має шолом який називали латинським, що вочевидь вказує на його західноєвропейське походження. [12, с.64] Тіло захищене ламелярним обладунком без подолу і з наплічниками. Приклад поєднання східної і західної військових традицій простежується і в зброї – булава і лук зі Сходу і трикутний видовжений щит із Заходу. Фігура справа зображає воїна з притаманними для Русі мечем, сокирою, щитом і шоломом. Кольчуга має довгий поділ і розріз для верхової їзди, рукави короткі. Захист передпліччя виконаний у вигляді наручів з двох пластин із петлями із зовнішньої сторони і ремінцями з внутрішньої і репрезентує обладунок східного типу. Гомілки захищені напівпанчолами з металевих лусок. (Зовсім не поширений тип захисту)

Реконструкція наочно демонструє яким чином відбулося поєднання різних військових традицій.

У середині XIII ст. у Західній Європі починається процес посилення обладунку. Ймовірно, він був пов'язаний з досвідом знайомства з мусульманською військовою справою під час Хрестових походів. Не виключено, що вплив на ці процеси мало монгольське вторгнення до Європи, яке збіглося у часі з новими

тенденціями у розвитку обладунку. Крім цього сама рицарська тактика таранного удару була стимулом для розвитку обладунків, оскільки кольчуга при прямому влучанні не могла захистити від цього прийому. Також сам розвиток ковальського ремесла сприяв появі нових складніших і надійніших обладунків. У XII – XIII ст. у Європі поширюються двокамерні ковальські міхи, які приводило в дію водяне колесо, яке також активно почали застосовувати в той період.

Для посилення захисту корпусу під тканинну накидку на кольчугу (сюрко) почали пришивати металеві пластинки. Така конструкція найпевніше була спробою адаптувати ламелярний обладунок, поширений серед мусульман та кочовиків. Розвиток цієї ідеї привів до появи такого обладунку як бригантина, яка стала основним засобом захисту від кінця XIII до кінця XIV ст. XIV ст. часом за аналогією з “добою кольчуги” називають “добою бригантини”. [35, с. 200]

Слово бригантина походить від італійського brigantine. Бригантина була засобом захисту корпусу воїна. Конструкція цього обладунку складалася з цупкої товстої багатошарової тканини, або рідше шкіри до яких з внутрішньої сторони кріпилися металеві пластини. Поверх тканина могла обшиватися сукном чи оксамитом, або іншою дорогою тканиною, якщо власник був заможним і хотів підкреслити статус. Сталеві пластини, які застосовувалися для бригантини здебільшого мали товщину від 0,8 до 1,5 мм. були дещо вигнутими, щоб краще повторювати контури тіла. Пластини могли розташовуватися під тканиною з внутрішньої сторони, або вшивалися поміж шарів тканини, що було рідше. Пластини розташовувалися або впритул, або находили одна на одну подібно до ламелярного обладунку. Кріпилися пластини за допомогою заклепок. Заклепки виходили назовні тканини до якої кріпили пластини. Оскільки, їх було видно іноді у дорогих бригантинах (загалом усі обладунки були дуже дорогими, навіть не прикрашені) заклепки виконували також декоративну функцію. Капелюшки (верхів'я) заклепок робили з латуні, надавали хрестоподібну, або квіткову форму, прикрашали напиленням із золота чи срібла. Це сформувало впізнаваний

оригінальний вигляд бригантини — щільно вкрите металевими цятками текстильне або шкіряне вбрання.

Кількість пластин залежала від розміру бригантини та від розмірів пластин. Переважно їх кількість варіювалася від 100 до 600. Форма пластин була переважно прямокутна, зустрічалися також квадратні чи трапецієподібні. Розмір усіх пластин використаних для однієї бригантини міг бути однаковим, або різним. У останньому випадку найбільші пластини розташовувалися на грудях і спині. Перші бригантини складалися з маленьких пластин. З часом пластини постійно збільшувалися поки наприкінці XIV ст. не з'явився цільний нагрудник.

Бригантина за кроєм була безрукавим жилетом, що доходив до таза. Спереду, або ззаду чи рідше збоку був розріз на якому бригантина заціпалася на шкіряні ремені. Перші бригантини були приталеними, згодом з'явилися версії без талії, які частіше застосовувала піхота, в той час, як бригантина з талією була притаманна вершникам. Вага бригантини становила 7 – 12 кг. тобто була еквівалентна кольчугі, однак бригантина покривала меншу площу тіла.

Конструкція бригантини забезпечує помітно кращий захист від колючих ударів та заброньової дії ніж кольчуга. Однак її конструкція не дозволяє так, щільно закрити тіло як кольчуга, тому ці два елементи поєднували. Спочатку бригантину одягали поверх кольчуги. [47, с.378] Однак таке поєднання було доволі важким. Щоб полегшити обладунок, але зберегти захист вразливих місць які закривала кольчуга, елементи кольчужного полотна пришивали до гамбезона. Найчастіше таке посилення робили на внутрішній частині рукавів вище ліктя, в районі пахвів і трохи нижче. Ці ділянки прикривалися суцільним шматком кольчужного плетіння.

Будова бригантини робила її ремонт помірно складним. Враховуючи, що пластини розташовувалися під тканиною, якщо вони потребували заміни, то тканина теж була пошкоджена. Тож для ремонту необхідно було не лише замінити пластини, а й зашивати пробоїни у тканинній основі.

Бригантина швидко поширилася по всій Європі. У Східній Європі бригантина була широко розповсюджена серед воїнів ВКЛ, Польського королівства і Тевтонських рицарів. Попри те, що там раніше з'явилися монгольські обладунки, які складалися з м'якої основи і металевих пластин, конструкція такого штибу була перейнята саме із заходу. На території ВКЛ у другій пол. XIV ст. відбувався процес поширення західної мілітарної традиції, яка переймалася у поляків і тевтонського ордену. При цьому зберігалися компоненти східного озброєння. Тож у другій пол. XIV ст. воїни з литовських чи руських земель князівства могли бути захищені, як бригантиною, так і ламелярним обладунком. Під ці компоненти надягали кольчугу з довгим рукавом, могли застосовувати ногавиці. Захист рук був представлений відомими з XIII ст. двостульчатими трубчатими наручами східної конструкції, а на ногах з'явилися наколінники із заходу. [38, с. 182] (Додаток Л.4)

Дослідник Ю. Бохан так пише про обладунки у ВКЛ: “Паводле падставовых канструкцыйных асаблівасцяў усе мадыфікацыі даспеха, ужываныя ў Вялікім Княстве ў канцы XIV — канцы XVI ст., можна падзяліць на тры групы — пласцінкавы, пласцінавы і колкавы даспех. Асобна варта выдзеліць таксама неметалічны даспех, які, у прынцыпе, выступаў не як вузкафункцыянальны засцерагальны сродак, а як прыстасаваная для ваенных мэтай звычайная вопратка.” [40, с. 62] (За основними конструктивними особливостями всі модифікації обладунків, що використовувалися у Великому князівстві наприкінці XIV - кінці XVI століть, можна розділити на три групи - пластинчасті, латні та кольчужні. Окремо варто виділити також неметалеві обладунки, які, в принципі, виступали не як вузькофункціональний засіб захисту, а як звичайний одяг, пристосований для військових цілей.)

З появою повного латного обладунку бригантина не вийшла з вжитку і продовжувала застосовуватися у XV ст. не надто заможними шляхтичами та незнатними воїнами. Остаточо бригантина вийшла з вжитку у XVI ст.

Разом з посиленням захисту тулуба почали розвиватися конструкції для захисту рук і ніг. Двостульчаті наручі були поширеними у Східній Європі з XIII ст. це швидше ніж у Західній Європі. Проте саме там розвинувся захист рук і ніг складнішої конструкції, який покривав більшу площу тіла. Важливим періодом розвитку європейського обладунку був період з 1330 по 1410 р. коли з'явився повний латний захист кінцівок та сконструювали цільну кірасу. [40, с.71]

Цільна кіраса з'явилася наприкінці XIV ст. Вона складалася з передньої частини (нагрудника) та наспинника. Нагрудник міг бути зроблений з єдиного листа сталі, або з двох елементів: верхнього і нижнього, які скріплювалися заклепками, або ремінцями. Наспинна пластина була цільною. Кіраса скріплювалася ремінцями на плечах і з боків. Товщина сталі була різною у різних точках кіраси. По центру, куди найчастіше приходився таранний удар списом, було здебільшого 2-3 мм. з боків 1.5 мм. Перші кіраси покривалися тканиною як бригантини, однак, якщо конструкція бригантини потребувала тканинної основи і не могла існувати без неї, то на кірасу нятигали тканину через таку традицію у виготовленні обладунків. Ця традиція існувала до 1410 – х рр. Після чого настав період “білого обладунку”, тобто відполірованого сталевого захисту без зовнішнього покриття. [40, с.72]

Кіраса виявилася дуже ефективним видом захисту і швидко поширилася серед найзаможніших аристократів християнських країн Європи. Цільна конструкція надавала кірасі жорсткості, яка краще за інші типи обладунку захищала від заброньової дії зброї. Також така морфологія обладунку робила його майже непробивним для таранного удару. Рубаючі удари були зовсім неефективними проти такого захисту. [64]

Спочатку з кірасою застосовували кольчужний поділ, згодом стали виготовляти поділ з широких вигнутих подібно до обруча металевих смуг. Своєрідну коротку латну спідницю. Цей елемент захищав низ живота і верхню частину стегна. Для посилення захисту до нижніх пластин спереду могли кріпити дві широкі прямокутні, заокруглені знизу пластини. Латну спідницю кріпили до

кіраси на шарнірах, або ремінцях. Іншим елементом, який доповнював кірасу був горжет. Цей елемент захисту складався з двох пластин і призначався для захисту шиї і частини грудей та спини, які не закривала кіраса. Спочатку для захисту цієї частини використовували кольчужне плетіння.

Захист рук був багатосегментним. Одним з його компонентів були латні рукавиці. Їх головний елемент нагадував щиток вигнутий як пісковий годинник і прикривав тильну частину долоні та кисть. До нього кріпився захист пальців. Кожен палець могли захищати окремі дрібні пластинки, так звана роздільна конструкція. З першої половини XV ст. також використовувалися рукавиці, в яких лише великий палець мав окреме покриття, а захист інших пальців був з'єднаним з двох чи трьох пластин. Роздільна конструкція забезпечувала кращу рухливість, однак влучання по ній важкою зброєю, наприклад алебардою, могло зламати пальці. Цільний захист був стійкішим, але відповідно менш рухливим. Внутрішня частина латних рукавиць обтягувалася шкірою, або тканиною, яка кріпилася до пластин заклепками. Це єдиний елемент обладунку крім шолома який мав підшивку. [60]

Наступним елементом захисту руки була так звана нижня трубка (нім. *Unterarmröhre*). Цей компонент закривав передпліччя. Міг бути двох основних конструкцій: латної і бригантиної. У першому випадку це були дві напівциліндричні пластини з'єднані ремінцями і шарнірами, конструкція яких побутувала на Сходні Європи з XIII. Інший тип конструкції включав матерчату основу до якої було приклепано декілька видовжених прямокутних пластин. У XV ст. латна конструкція стала панівною.

Над нижньою трубкою кріпився налокітник. Перші налокітники з'явилися в сер. XIII ст. Їх конструкція була дуже простою і складалася з опуклого круглого листа сталі і ремінця. З часом площа налокітника значно зросла, з'явилися додаткові елементи для захисту.

Плече прикривала верхня трубка (нім. Oberarmröhre). Для цього елементу захисту також притаманні латна і бригантна конструкції. На поч. в сер. XIV ст. плече прикривала тільки одна пластина, яка захищала зовнішню поверхню руки. Нижню частину захищала кольчуга. [Воїни. історія] Тож назва трубка більш характерна для пізніших варіацій цього компонента захисту, коли дві сталеві пластини охоплювали руку з обох боків. Проте кольчуга застосовувалася для захисту пахів.

Завершували захист рук наплічники. Як і налокітники перші наплічники XIII ст. були невеликим округлим сталевим елементом. До XV ст. наплічники розвинулися у складну конструкцію з багатьох елементів. Сегменти з'єднували шарнірами і заклепками. З'явилися ронделі – невеликі круглі диски, які кріпилися до наплічників спереду і прикривав пахви. Великі наплічники іноді називали “крила дракона”. [47, с.379]

Захист ніг складався з набедреників, наколінників, захисту гомілок (поножі) і сталевих чоботів – сабатонів. Набедреники і поножі так само як трубчатий захист рук могли мати бригантну будову, або латну. Набедренники спочатку складалися з однієї пластини, яка прикривала стегно спереду. Задня поверхня стегна захищалася кольчугою. У XV ст. вже побутувала конструкція з двох вигнутих пластин на шарнірах. Кольчужне плетіння продовжували застосовувати для захисту паху. Наколінники пройшли еволюцію схожу з налокітниками – від опуклої невеликої пластини до складної геометричної форми, елементи якої з'єднувалися рухомими заклепками. Сабатони складалися з багатьох вигнутих пластин, з'єднаних заклепками. Носок цього елементу захисту міг бути дуже витягнутим. Це підкреслює, що обладунок призначався для вершника, оскільки така конструкція незручна при ходьбі. [56]

У XIV ст. елементи захисту рук були та ніг були віддільними компонентами і окремо кріпилися ремінцями поверх гамбезона. У XV ст. їх стали з'єднувати за допомогою заклепок.

Загальна вага повного латного обладунку становила 25 – 30 кг. Безумовно вага і конструкція обладунку частково обмежували рухливість власника. Однак пластини рівномірно розподіляли вагу по площі тіла. Тому воїн в такому обладунку міг бігати, перекочуватися, чи самостійно встати з землі. [64]

У XV ст. з'явилося два основних види повного латного обладунку: міланський і готичний. Міланський як видно з назви походив з італійських земель, де головним центром виготовлення броні був Мілан. Характерними особливостями міланського обладунка є обтічні, згладжені форми. Готичний обладунок походить з німецьких земель, провідний центр з виготовлення обладунку там знаходився у місті Золінген. Готичний обладунок мав ребристу поверхню. (Додаток Л.5)

Виготовлення повного латного обладунку було дуже дорогим і складним у технічному виконанні. Виготовленням обладунків займалися спеціалізовані майстерні. Спочатку бруси металу (які майстерня закупляла) нагрівали і витягували з них листи. Для цього застосовували великі молоти дію яких забезпечував водяне колесо. Тоді на лист наносили контур деталі, який вибивали зубилом. Деталь нагрівали у печі. Висока температура забезпечувалася повітряними міхами. Нагріту деталь формували на ковадлах специфічних форм, пристосованих саме для певних деталей. Кожна деталь робилася окремо. Тоді елементи загартовували: нагрівали до межі, а тоді опускали у масло чи воду. Тоді компоненти шліфували на великому колесі, яке також приводило в дію водяне колесо. Тоді обладунок збирали застосовуючи заклепки, шарніри та ремінці. [60]

Повний латний обладунок перш за все асоціюється із західноєвропейським рицарством. Проте повні лати застосовували, майже, по всій Європі. “Пранікненне поўнага пласцінавага даспеха на землі Вялікага княства Літоўскага можна заўважыць ужо ў канцы XIV ст., прычым адбывалася гэта, як можна меркаваць, дзякуючы пасрэдніцтву бліжэйшых заходніх суседзяў балта-славянскай дзяржавы, у першую чаргу Польшчы.” [40, с. 73] (Проникнення повного латного обладунку на землі Великого князівства Литовського можна зауважити вже наприкінці XIV ст. причому відбувалося це, як можна думати завдяки посередництву найближчої

сусідньої балто-слов'янської держави у першу чергу Польщі). На застосування латного обладунку у ВКЛ вказують зображення з Люблінської церкви, зображення з печаток, іконографія (ікона “Юрій Змієборець” з монастирської церкви у Ступниці), археологічні знахідки з річки Вихра під Мстиславлем. [38, с.190, 192, 204] На основі цих знахідок реконструкцію зовнішнього вигляду воїнів ВКЛ здійснив С. Шаменков. (Додаток Л.6, Л.7, Л.8) На картині “Битва під Оршею” вояки ВКЛ також зображені у повних латах. Комплекти повних латних обладунків, що застосовувалися у Польському королівстві зберігаються у Музеї Війська Польського. [62] Реконструкцію воїна з Львівської землі XV ст. на основі станкового живопису з церкви Воздвиження Чесного Хреста, зобразив С. Шаменков. (Додаток Л.9)

Тенденції до посилення бронювання у XV ст. не було кримських татар. Кочові воїни могли бути захищені м'яким стьобаним обладунком. Більш важкоозброєні носили шолом, наручі і кольчугу, або кільчасто-пластинчасту броню. [38, с.220] Схожі тенденції були у Московському князівстві. Повні лати там не застосовували. На уже згадуваній картині “Битва під Оршею” московити зображені у стьобаних каптанах і кільчасто-пластинчатих бехтарах.

XIII – XV ст. було періодом швидкого і значного розвитку обладунку у напрямку посилення захисту. Якщо серед кочовиків та московитів у XIV ст. цей процес зупинився то у Західній Європі до кін. XIV ст. сформувався повний латний обладунок, який відразу був запозичений поляками, угорцями, литовцями, а відповідно побутував і на Руських землях. Повний латний обладунок XV ст. став кульмінацією розвитку захисного спорядження. На час його застосування не існувало холодної зброї здатної ефективно його пробити. Тому намагалися цілити між пластинами, або завдати сильного удару по шолому, що могло вивести бійця з строю. Перша ручна вогнепальна зброя теж не була ефективним засобом ураження воїна у повних латах. Тож у XV ст. захисне спорядження домінувало над наступальним. Хоч у наступні століття конструкція обладунку ще зазнає

вдосконалень то вже будуть незначні зміни порівняно з еволюцією, яку пройшло захисне спорядження у XIII – XV ст.

Типи шоломів поширені у XII – XV ст. 3.3

До XIII ст. поряд з кольчугою засобом натільного захисту був шолом. До XI ст. шоломи переважно були каркасної, або сегментно-клепанної конструкції. Каркасний шолом складався з 4 або 6 пластин, скріплених заклепками на каркасі з металевих смуг. Форма такого шолома переважно була напівсферичною. Для додаткового захисту використовували наносники чи напівмаски, які були окремими елементами і кріпилися заклепками, та кольчужну бармицю, для захисту шиї. Така конструкція не потребувала складної технології витягування шолома з одного шматка металу, яка з'явилася ймовірно в XI ст. Каркасні шоломи були поширені з VI ст. У Східну Європу ця конструкція потрапила у IX – X ст. з Скандинавії. Елементи таких шоломів знайдено у Тьеле (Данія), Локруме (о. Готланд, Швеція), Києві. На території Норвегії у Єрмундбю знайдено цілий шолом такої конструкції. [26, с. 124] (Додаток М.1) З шоломів такої конструкції розвинулася переважна більшість форм, які побутували у Класичному і Пізньому Середньовіччі.

У X ст. в середовищі кочовиків побутував шолом, який у них запозичили дніпровські вікінги. Шоломи такої конструкції відносять до типу “Чорна Могила”. Назва походить від кургану в Чернігові. [26, с. 126] Такі шоломи склалися з чотирьох залізних пластин, які могли бути обтягнутими мідними, або бронзовими листами. Пластини скріплювалися за допомогою заклепок так, що передня і задня пластини частково перекривали бокові. Зверху на шоломі було трубчасте навершя у яке міг кріпитися плюмаж, або кінське волосся. (Додаток М.2) Разом з таким шоломом застосовували бармицю. Шоломи типу “Чорна Могила” поширилися по всій Східній Європі. “З центру держави П’ястів – Великої Польщі – відомі чотири шоломи, характерні для X ст. Всі вони належать до типу “Чорна Могила”. Аналогії шоломам з Великої Польщі відомі з Пруссії, України, Угорщини, району Новгород, а також кочівницького середовища і території Хозарського каганату.”

[25, с.287] Шоломи такої конструкції застосовували і у XIII – XIV ст. Тоді до них додавали напівмаски, а бармиця могла закривати не лише шию, а й обличчя. Також тоді існували шоломи ідентичної форми, але були цільнокованими. Шоломи, які мали схожу форму, виготовлені з цільного листа металу, застосовувалися московитами і кримськими татарами у XV – XVII ст.

У XII з розвитком техніки таранного удару з'явилася потреба у кращому захисті голови, зокрема обличчя. Цим вимогам відповідав шолом нового типу – топгельм. Конструктивно топгельм є масивним циліндричним або дещо конусоподібним із плоским або злегка заокругленим верхом. Особливістю цього шолома є те, що він прикриває голову повністю. (Додаток М.3) Його виготовляли з сталевих пластин товщиною від 1,5 до 3 мм, які з'єднувалися заклепками. Передня частина шолома (забрало) мала прорізи для очей — вузькі горизонтальні щілини, а також систему перфорації або вузьких отворів для дихання. Отвори для вентиляції зазвичай розташовувалися на лівій або правій стороні обличчя, іноді в симетричному порядку. Така конструкція забезпечувала надійний захист, але сильно обмежувала поле зору, та значно погіршувала слух. Вагомим недоліком забрала, яке не підіймалося, оскільки шолом був суцільним було ускладнене дихання. Вага типового топгельма варіювалася від 2,5 до 4 кг, залежно від товщини металу та розмірів. Топгельм був поширений серед західноєвропейського рицарства. У Східній Європі його застосовували тевтонські рицарі. [43, с.134]

У середовищі кочовиків та на Русі теж існував засіб захисту, який повністю закривав обличчя. Це була антропоморфна залізна маска, яка кріпилася до шолома. (Додаток М.4) З території Русі відома знахідка такої маски з Ізяславля. Половецька маска-личина була знайдена у с. Липовець [54] Якщо топгельм був поширеним серед рицарства, то маска-личина, найімовірніше, широкого вжитку не мала.

У XIII – XIV ст. на території Русі і ВКЛ певне поширення мали шоломи напівсферичної форми з крисами. [12, с. 64] Такі шоломи виготовлялися методом витягування з цільного листа сталі. За формою нагадували конусоподібну шапку з

горизонтальними крисами. Такі шоломи застосовували без бармиць, одягаючи поверх кольчужного капюшона.

Наприкінці XII ст. у Європі поширився шолом типу капеліна. Назва походить від схожості форми цього типу шолома з капелюхом. Капеліна могла бути зроблена з кількох поєднаних заклепками сегментів, або витягувалася з одного листа металу. Верх капеліни був округлим, а характерною конструктивною особливістю виступали широкі криси, які могли бути нахиленим вниз. (Додаток М.5) Існували екземпляри з крисами, які були опущені так низько, що закривали верхню частину обличчя. У таких шоломах був проріз для очей. З такими напівзакритими капелінами могли застосовувати барт – елемент латного обладунку, який закривав шию і нижню частину обличчя. Таке поєднання дозволяло повністю прикрити лице. Капеліна була перш за все шоломом піхоти. Конструкція шолома була призначена для зісковзування ударів завданих вершником зверху. У Східній Європі капеліни застосовували у ВКЛ та Польському королівстві. Капеліни двічі зафіксовані на литовських печатках другої половини XIV століття (обидві датуються 1379 роком). [40, с.37] Перші згадки про капеліни з польських земель відносяться до 1320 – х рр.

У XIV ст. з'явився тип шолома відомого як бацинет, або прилбиця. Термін прилбиця, ймовірно, польського походження. Бацинет застосовувався у багатьох країнах Європи. Був у вжитку у Тевтонського ордену і Польщі, звідти поширився у ВКЛ. [40, с.39] Бацинет витягувався з цільного листа сталі. Форма шолома могла бути округлою, або конусоподібною. Поширеною була конструкція з майже прямою спинкою, дещо схожа на конус, яка мала витягнуте наверх подібне на шпиль. Бацинет часто застосовувався з забралом, яке можна було підняти. Перші бацинети для захисту обличчя мали лише наносник у вигляді витягнутого трикутника. Нижній, широкий кінець наносника кріпився до підборідної частини бармиці, а верхній, оснащений петелькою, зачіплювався за спеціальний гачок на лобовій частині шолома. Ідея забрала, яке можна підняти швидко здобула популярність, адже така конструкція дозволяла надійно захистити обличчя і давала

можливість підняти забрало, якщо воїну ставало надто важко дихати. Тому у другій пол. XIV з'явилися бацинети з забралом, яке закривало все обличчя. Такі забрала кріпилися на лобі шолома на одному шарнірі. Найчастіше бацинет асоціюється з забралом типу гундсгугель. Згодом почали використовувати два скроневі шарніри, які витіснили конструкцію з одним шарніром. Тоді ж з'явилися забрала витягнутої форми, відомі як “собача морда” (Hundsgugel — з німецької). (Додаток М.6) Можливо, така конструкція з'явилася бо витягнутий шпиль на верші і гостра “собача морда” витягувалися на однакових ковадлах за допомогою однакової техніки, що спрощувало виробництво. [60] Бацинети активно використовували впродовж XIV – XV ст.

З XV ст. починає поширюватися шолом типу салад. Ймовірно, салад розвинувся з бацинета. Верх салада має заокруглену, обтічну форму. Характерною особливістю є довгий вигнутий і витягнутий назад напотиличник. Спереду салад закривав верхню частину обличчя і мав проріз для очей. Елемент, що захищав лице міг бути як цільною частиною шолома, так і підйомним забралом. Разом з саладом для захисту нижньої частини обличчя застосовували барт. (Додаток М.7) Про швидке перейняття нових засобів захисту у Східній Європі свідчить те, що салад вперше згадується у 1407 р. в “Інвентарі Гонзага”, а вже у 1416 р. під назвами *lerka*, *larcka*, *lerkin* фігурує в Польщі. З території ВКЛ відома знахідка салада з річки Вихра під Мстиславлем. [38, с.200]

Згадані вище шоломи не охоплюють усі типи, які побутували у Східній Європі у XII – XV ст. Однак, охарактеризовані типи були найбільш поширеними і дають змогу простежити еволюцію шоломів в сторону покращення захисту за допомогою підйомного забрала. Також простежується поширення схожих шоломів в усій Східній Європі до монгольських завоювань. Після спостерігається переважання західних типів у Польщі і ВКЛ та східних серед кочовиків і земель Русі, що підпали під владу монголів.

ВИСНОВКИ

Отже, у дипломній роботі була здійснена спроба широкого узагальнення і характеристики комплексу державової та клинкової зброї й обладунків. Згадані у роботі зразки наступального і захисного озброєння не є вичерпним переліком усього різноманіття цих засобів війни, які застосовувалися у XII – XV ст. Однак, у роботі згадано усі найпоширеніші види зброї та обладунків, інформації про які достатньо, щоб створити загальну картину розвитку наступального і захисного спорядження, виділити головні тенденції еволюції форм зброї і обладунків та їх взаємовплив.

Для кращого розуміння процесів розвитку зброї та обладунків у роботі згадувалися періоди, які передують хронологічним межам дослідження. Зокрема в першому розділі йшлося про спис як найдавнішу зброю, яка з'явилася ще у палеоліті (або раніше залежно від датування палеоліту). Спис був першим предметом створеним саме з метою вбивати, а отже і першою справжньою зброєю. Проста конструкція списа була надійною та ефективною і проіснувала десятки тисяч років. Спис був основною зброєю, майже, в усіх арміях світу, в часи коли холодна зброя домінувала на полях битв. У досліджуваний період спис був важливим видом озброєння усіх родів військ. Ним озброювалися незначні воїни, бо ця зброя була порівняно дешевою і ефективною. При цьому спис був головною зброєю вершника-аристократа. У роботі простежено, що у XII – XV ст. серед воїнів всієї християнської Європи того періоду спис був важливим елементом рицарської мілітарної традиції. Головним прийомом важкоозброєного вершника був таранний удар списом. Інша ситуація спостерігалася у середовищі кочовиків, які активно застосовували спис, але перш за все поклалися на лук.

У роботі розглянуто таку поширену державову зброю як сокира. Початково сокира виникла, як господарський інструмент з широким функціоналом, однак її морфологія підходила для військових потреб тому з'явилися бойові соки, які були відносно дешевими і широко застосовувалися незаможними воїнами. Конструкція бойових сокир відрізнялася від господарських розмірами і пропорціями. Ударна

частина бойової була значно меншою і легшою, а руків'я було вужчим і довшим. Тут прослідковано важливий принцип розвитку холодної зброї: зменшення маси зброї і збільшення швидкості нанесення ударів (до певної межі) є ефективнішим шляхом ніж нарощування ваги. Вага холодної зброї є важливою характеристикою, адже повинна бути такою, щоб воїн був здатен застосовувати її впродовж тривалого часу. Тому вага одноручної зброї здебільшого становила не більш ніж 1,5 – 2 кг, а дворучної 3 – 4 кг.

У роботі згадується обмін мілітарними технологіями в контексті поширення серед воїнів осілих народів булави, як зразка озброєння кочовиків. У XII – XIV ст. булава певною мірою була унікальним видом озброєння, оскільки для її виготовлення все, ще могли застосовувати бронзу, в той час, як для інших видів зброї її вже давно не застосовували.

Еволюція захисного спорядження у напрямку збільшення ваги і посилення захисту сприяла розвиткові нових форм держаквої зброї. У роботі згадуються три типи комбінованої держаквої зброї: алебарда, гвізарма, люцернський молот. Конструкція такої зброї робила її непридатною, для ефективного використання однією рукою, а отже і для бою верхи. Тому комбінована деревкова зброя це інструмент піхоти. Щільні шикуння добре вишколеної піхоти озброєної алебардами, люцернськими молотами та іншою подібною зброєю стали одним з компонентів, який спричинив послаблення ролі кавалерії на полі бою.

Розділ присвячений клинковій зброї охоплює найпоширеніші її види і включає: мечі, шаблі, корди, тесаки та кинджали. Визначено, що меч був не лише зброєю, а й сакральним символом лицарського стану, знаком влади. Згодом у Східній Європі цю роль почне виконувати шабля. Попри те, що меч є символом середньовічних воїнів та й холодної зброї загалом він не був масовою зброєю. Незнатні воїни часто не могли дозволити собі меч. У середовищі вершників аристократів меч також не відігравав ключову роль у бою. Головною зброєю був спис, а меч діставали, якщо спис ламався. Розвиток обладунків призвів до еволюції меча. Дол став вужчим і коротшим, або зник повністю його місце посіло ребро

жорсткості, така конструкція була орієнтована на укол, хоч і добре підходила для рубаючих ударів. Однак подальше вдосконалення обладунку робило меч все більш неефективною зброєю. Проте мечі не втрачали значення зброї персонального самозахисту шляхти у цивільному житті.

Морфологія шаблі вказує на її первинне призначення застосовуватися вершниками. Це цілком закономірно враховуючи з її походженням з середовища кочовиків. Головною особливістю конструкції шаблі є односічний, вигнутий клинок, орієнтований на нанесення рубаючи-ріжучих ударів. Шабля також слугує прикладом розповсюдження типів зброї, які виявилися вдалими на широких теренах, спочатку в середовищі кочовиків, а згодом і осілих народів.

Корди і тесаки є цікавими представниками клинкової зброї. Конструкція кордів нагадує великий ніж. Така будова зброї зробила корд дешевшим у виробництві за меч і тому сприяла його поширенню серед незнатних воїнів і як інструменту самооборони купців чи ремісників у містах. Особливістю тесака є широке лезо і центр важкості зміщений до вістря. Тому тесак не годився для фехтування, а удар такою зброєю був схожий на удар сокири.

Кинджали були аксесуаром, який носили еліти у повсякденному житті, в тому числі і як засіб самозахисту. На полі бою кинджал був останнім засобом за який брався воїн, тільки якщо іншу зброю було втрачено, або щоб добити лежачого ворога, бо кинджали чотиригранної форми добре підходили для проникнення між пластинами повного латного обладунку.

Третій розділ роботи присвячено розвитку захисного спорядження. До XI ст. натільний захист воїнів складався з кольчуги та шолома, серед кочовиків застосовувалися ламелярні обладунки. З XII ст. кольчуга закриває все тіло воїна, з'являються шоломи, які повністю закривають обличчя. У XIII ст. з приходом монголів відбувається процес посилення захисного спорядження. На Русі поширюються ламелярні обладунки, які надягають поверх кольчуги і двостульчаті наручі для захисту рук. Тоді ж у Західній Європі виникає бригантіна, яка

поширюється у Польщі, ВКЛ та підконтрольних їм теренах русі. Важливим у розвитку обладунків було XIV ст. тоді серед монголів та підлеглих їм народів поширюються кільчасто-пластинчаті обладунки. На цьому фактично завершується посилення обладунків серед кочовиків. В той час у Європі продовжувалося покращення засобів захисту, яке призвело до виникнення наприкінці XIV ст. повного латного обладунку, який захищав усе тіло воїна. Такі обладунки, поєднані з шоломами з підйомним забралом поширилися, майже, в усій Християнській Європі. Виняток становили московити, які застосовували обладунки східного типу. Повний латний обладунок був піком розвитку середньовічної ковальської майстерності, поява якого стала можливою завдяки економічному зростанню та розвитку технологій металообробки. Повні лати є найнадійнішим захистом від холодної зброї який коли-небудь створювали.

Розвиток холодної зброї та обладунків у XII – XV ст. на теренах Східної Європи відзначався динамічністю та еkleктичністю поєднуючи у собі найкращі зразки озброєння зі сходу та заходу, які відповідали вимогам часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Галицько-Волинський літопис / за. ред. Федорова Р. Львів, 1994. 259 с.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Дніпро, 1989. 591 с.
3. Новгородський перший літопис. URL: <http://litopys.org.ua/novglet/novg.htm>
4. Радзивіллівський літопис. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003369.
5. Flavi Vegeti Renati. Epitoma Rei Militaris. Oxford, 2004. 321 p.
6. Talhoffers Fechtbuch / rec. Hergesll G. Prag, 1887. 602 p.

Монографії, брошури, статті

7. Алфьоров О. Спис – інсигнія руських князів (за даними сфрагістики). *II Міжнародна зброєзнавча конференція: Тези доповідей*. Київ, 2016. С. 56 – 58.
8. Бакалець О. Зображення холодної зброї на європейських монетах XIV – середини із скарбів Поділля XVII ст. *II Міжнародна зброєзнавча конференція: Тези доповідей*. Київ, 2016. С. 30 – 34.
9. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. Інститут археології. Київ, 2000. – 296 с.
10. Валентирова К. Клинок зброя Манесського кодексу: паралелі в археологічному матеріалі з території України. Історія давньої зброї. Дослідження. Київ, 2020. С. 21 – 36.
11. Возний І. Зброя XII – першої половини XIII ст. Ударно-рубаючої та ударно-дроблячої дії з теренів Північної Буковини. Історія давньої зброї. Дослідження. Київ, 2020. С. 37 – 51.

12. Возний І., Федорук А. Військовий обладунок і спорядження вершника Х—XIV ст. на території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром. *Археологія*, 2012, Вип. 4 С. 62 – 73.
13. Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Львів, 2019. Вип. 2. С. 45 — 147.
14. Гордієнко В., Гордієнко Г. Військова справа в Золотій Орді і Турані: компаративний аналіз. *Історія*. 2024. Вип. 47. С. 9 – 25.
15. Гринчишин Б. В. Знахідки середньовічних мечів як важливе джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі. *Міжнародна зброєзнавча конференція: Тези доповідей*. Київ, 2014. С. 89 – 95.
16. Гринчишин Б. В. Клинка зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII - XIV ст. Львів, 2016. 279 с.
17. Гуцул В. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII – XIV ст.: Інструменти, концепції та практики збройної боротьби. Київ, 2011. 22 с.
18. Дмитрієнко М., Тоїчкін Д. Холодна зброя як неодмінна складова розвитку людської цивілізації. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, 2005. Вип. 12. С. 424 – 436.
19. Довган Ю. Озброєння галицьких воїнів у XII ст.: загальна характеристика. // *Principalities in Lands of Galicia and Volhynia in International Relations in the 11th – 14th Centuries* / ed. V. Nagirnyy. – Krakow, 2012. – P. 71-79.
20. Довгань П. М., Рак Т. О. Меч з городища літописного Бужська. *Вісник інституту археології Львівського університету*. Львів, 2010. Вип. 5. С. 170 – 175.
21. Коба О. О., Коваль О. А. Клинка зброя VIII—X ст. на території Давньої Русі. *Археологія і Давня історія України*. Київ, 2013. С. 210 – 216.
22. Малеев Ю. М., Томенчук Б. П. Гальштатські мечі з Івано-Франківського музею. *Археологія*. Київ, 1990. Вип. 3. С. 114 – 117.

23. Маярчак С. Археологічні пам'ятки IX – XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський, 2006. 96 с.
24. Осипенко М. С. Давньоруські зіркоподібні навершя булав із колекції Національного музею історії України. Археологія. Київ, 2019. С. 105 – 117.
25. Папакін А. Озброєння дружини перших П'ястів (X ст.) Історія давньої зброї. Дослідження. Київ, 2020. С. 278 – 297.
26. Папакін А. Світанок Русі. Військова справа в Україні в епохи вікінгів (IX – X ст.). Київ: Темпора, 2023. 232 с.
27. Печенюк І.С. Черкас Н.Ф. Воєнно-правові засади військової організації Монгольської держави. *Сіверщина в історії України*. Київ – Глухів, 2013. С. 148 – 155.
28. Пивоваров С. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник національного університету. "Львівська політехніка"*. Львів, 2012. С. 31 – 35.
29. Попельницька О. Мечі другої половини XIII – XV ст. у зібранні Національного музею історії України. *Міжнародна зброєзнавча конференція: Тези доповідей*. Київ, 2014. С. 149 – 163.
30. Прищепа Б., Нікольченко Ю. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст. Рівне, 1996. 248 с.
31. Савицький В., Воюта Д., Собуцький М. Давньоруські бойові сокири з Волині. Сторінки воєнної історії Волині. Луцьк, 2009. С. 30 – 34.
32. Тоїчкін Д. Булави й пірначі на теренах України: зброя та символ влади. *Історія давньої зброї. Дослідження*. Київ, 2014. С. 227 – 241.
33. Тоїчкін Д. В. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. Київ, 2013. 464 с.
34. Тоїчкін Д. Середньовічний меч як традиційна ознака військово-рицарського стану на українських землях. *Військово-історичний альманах*. Київ 2013. Вип. 25-26. С. 38 – 46.

35. Троян О., Ліщенко Н. Етапи розвитку лицарських обладунків в епоху середньовіччя. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції молодих вчених та студентів*. Хмельницький, 2020. С. 198 – 201.

36. Хахула Л. Різуні чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. 305 с.

37. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів. Київ: Темпора, 2011. 144 с.

38. Шаменков С. Людина війни: Зовнішність та озброєння воїнів на території України від енеоліту до сьогодення. Київ: Темпора, 2021. 542 с.

39. Шеломенцев-Терський С. В. Військова інфраструктура Волинського князівства у XI–XIV ст. Львів, 2011. 549 с.

40. Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. Мінск: УП Экаперспектыва, 2002. 336 с.

41. Marek L. Średniowieczne i nowożytnie kordy ze Śląska. *Acta Militaria Mediaevalia* II. Kraków – Sanok, 2006. S. 189–206

42. Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. – Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – 186 s.

43. Nowakowski A. Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV w. i na początku XV w. 1980. 154 s.

44. Capwell T. *The Illustrated Encyclopedia of Knives, Daggers and Bayonets: An Authoritative History and Visual Directory of Sharp-edged Weapons and Blades from Around the World* by, Lorenz Books, London, UK, 2009. 256 p.

Підручники і посібники

45. Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. Київ, 1950. 87 с.

46. Шальков О. Зброя та військова справа на теренах України. Харків, 2009. 95 с.

47. Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. У трьох томах. Том 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.) Харків, 2017. 896 с.

Електронні ресурси

48. Більше легендарних мечів! Випуск 2. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=342OFi3oamI&t=223s>

49. Будова меча. З чого складається меч і як працюють його елементи? URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=4kzJdTogGyQ>

50. Войтович Л. Епоха людей меча: якими були руські дружини. Локальна історія. URL:

<https://localhistory.org.ua/texts/interviu/epokha-liudei-mecha-iakimi-buliruski-druzhini/>

51. Воїни доби Давньої Русі X - XI століть на малюнках-реконструкціях Олега Федорова. URL:

<https://starozytnosti.blogspot.com/2015/07/x-xi.html>

52. Воїни. Історія українського війська. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=h45P3XgXKuY&t=12s>

53. Гужій О. Бердиш. URL:

http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Berdysh

54. Давньоруська військова справа. Давньоруський обладунок. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=vphH5gTnsok>

55. Іванна Федорос. Зброя та озброєння монгольського війська у XIII ст. URL:

<https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2020/10/17/%D1%96%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B0->

[%D1%84%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%81-%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%8F-%D1%82%D0%B0-%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BC%D0%BE%D0%BD/](#)

56. Лексикон. Мілітарна справа: Озброєння і обладунки. URL:

[https://peraspera.video.blog/2019/03/29/%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D0%BE%D0%B7%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD%D1%8F/](#)

57. Мессери, дюссаки та інші “великі ножі”. Середньовічна зброя самооборони. URL:

[https://www.youtube.com/watch?v=dszXXUw0tCI&t=66s](#)

58. Тоїчкін. Д. Алебарда. URL:

[http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Alebarda](#)

59. Юлія Свищ. Півтораручні мечі. URL:

[https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2020/09/06/%d1%8e%d0%bb%d1%96%d1%8f-%d1%81%d0%b2%d0%b8%d1%89-%d0%bf%d1%96%d0%b2%d1%82%d0%be%d1%80%d0%b0%d1%80%d1%83%d1%87%d0%bd%d1%96-%d0%bc%d0%b5%d1%87%d1%96/](#)

60. Як виготовляють обладунки? Розмова з майстром бронником. URL:

[https://www.youtube.com/watch?v=QHkHM_ABp1A](#)

61. Як працює спис? (Частина 1). Історія зброї. URL:

[https://www.youtube.com/watch?v=v7oCRxd_Mmw&t=3256s](#)

62. Muzeum Wojska Polskiego. URL:
<https://muzeumwp.pl/spacer-wirtualny/>
63. Halberds - why were they that shape? URL:
<https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=GsckeyktMS0>
64. Mobility in Medieval Plate Armor/ Armour. URL:
<https://www.youtube.com/watch?app=desktop&v=qzTwBQniLSc>
65. Mycenaean Armor of the 15th century BC. URL:
<https://www.hellenicarmors.gr/en/armor/dendra-armor/>
66. The Langeid broadaxe. URL:
<https://www.khm.uio.no/english/collections/objects/the-langeid-broadaxe.html>
67. The Spatha: Evolution of a Roman Cavalry Sword. URL:
<https://www.battlemerchant.com/en/blog/the-spatha-evolution-of-a-roman-cavalry-sword>

ДОДАТКИ

Додаток А

А.1 Важкоозброєний вершник з Галицької землі XIII ст. Автор: С. Шаменков
Джерело: [38]

А.2 Пiки. Джерело: [46]

А.3 Кавалерійський спи XV ст. Джерело: [38]

А.4 Мініатюра з Радзивільського літопису, яка зображає застосування списа в бою. Джерело: [4]

Додаток Б

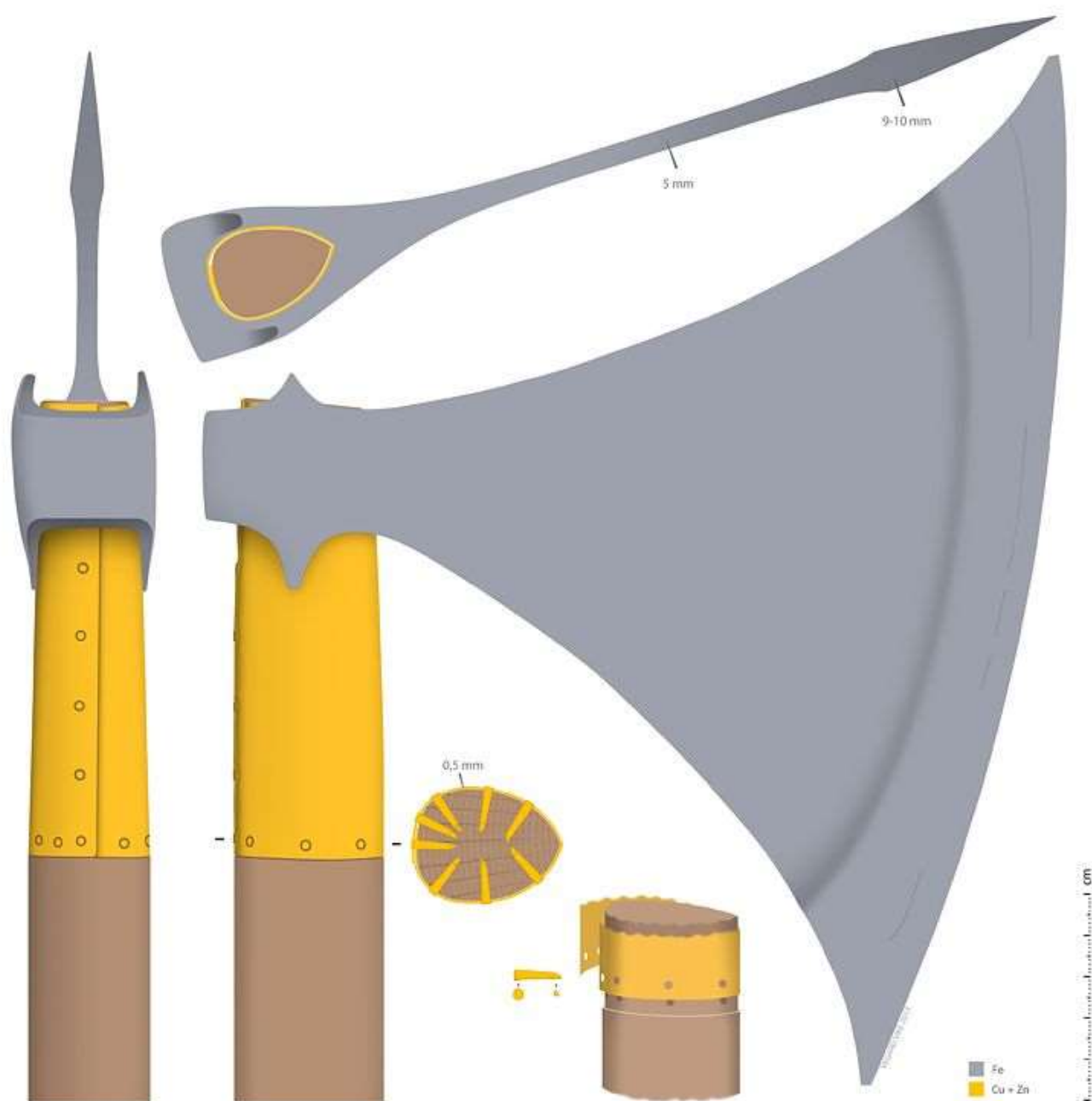
Б.1 Чекан. *Джерело*: [46]

Б.2 Приклад “бородатої” сокири. *Джерело*: [46]

Б.3 Реконструкція способу носіння сокири. Джерело: [26]

Б.4 Бродакс. Джерело: [66]

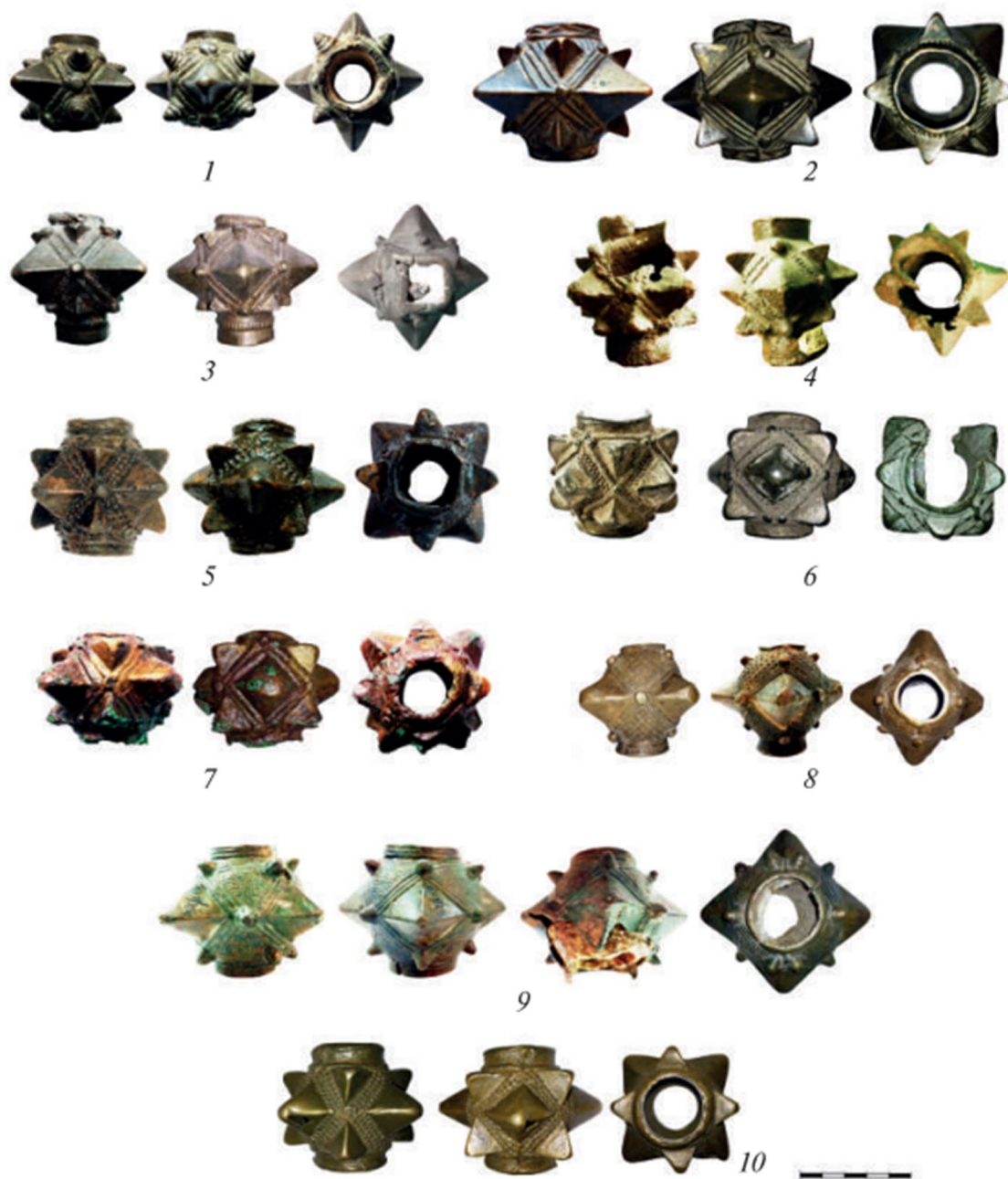

Б.5 Бердиш. Джерело:

[https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B8%D1%88#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Axe_\(Berdiche\)_MET_DP165529.j](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B8%D1%88#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Axe_(Berdiche)_MET_DP165529.jpg)

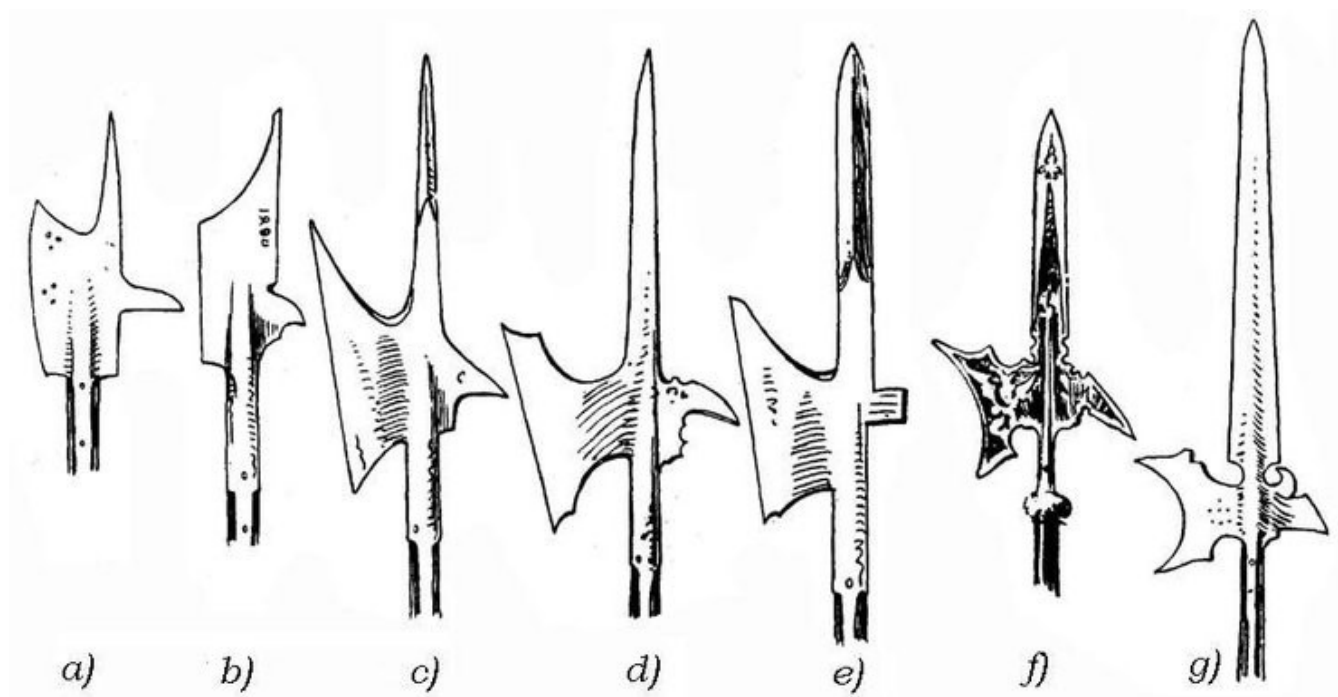
pg

Додаток В

В.1 Залізні та бронзові булави. Джерело: [24]

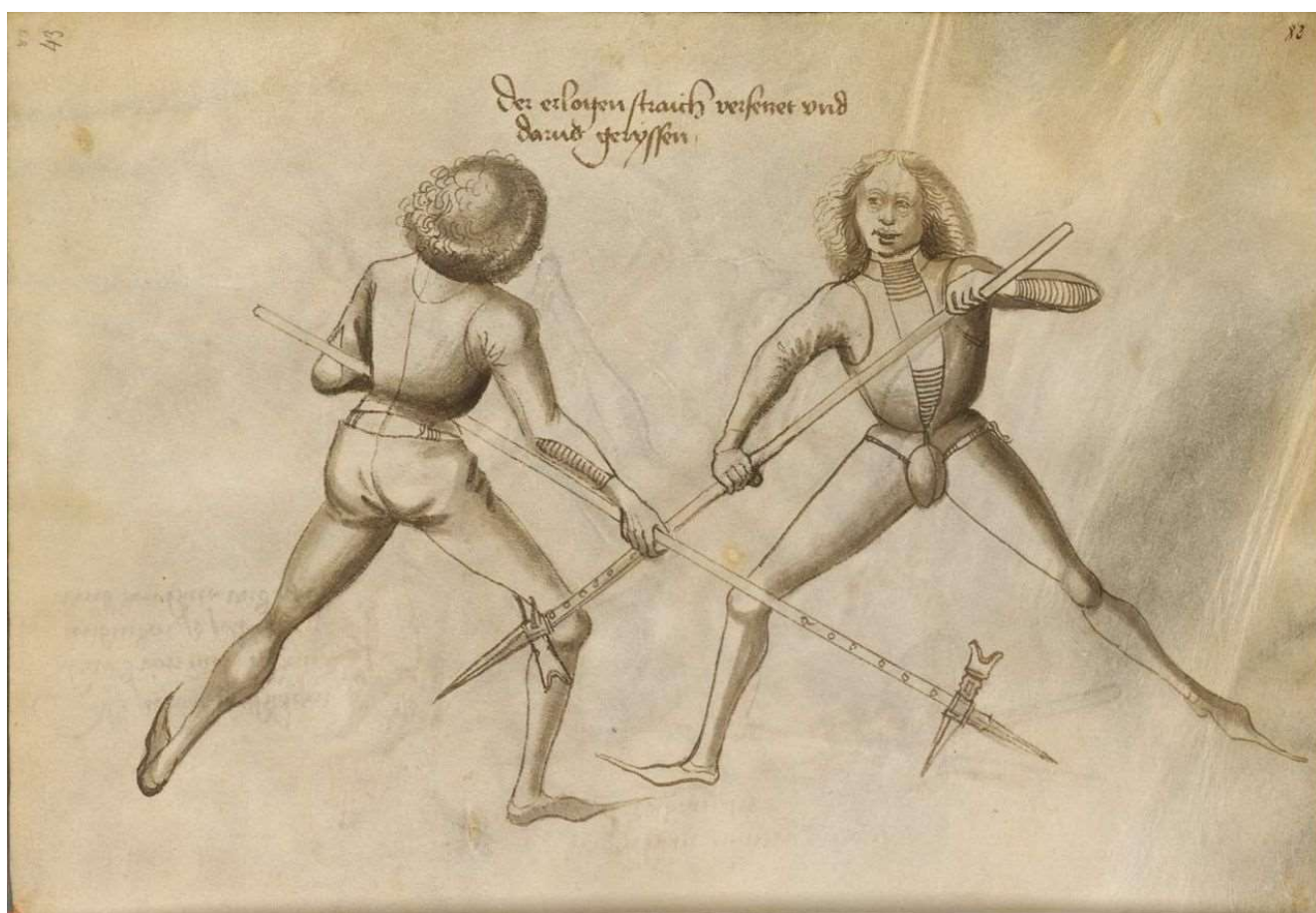
Додаток Г

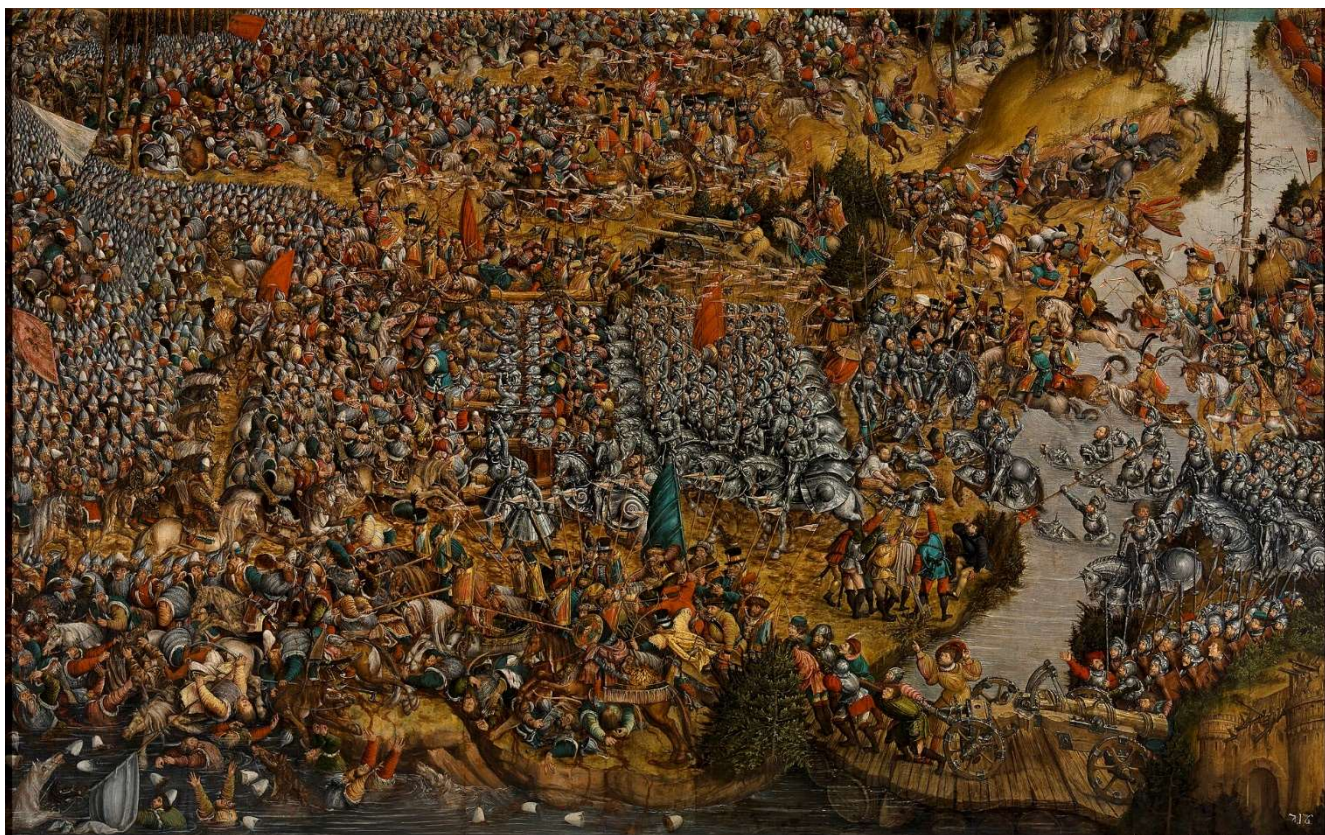
Г.1 Розвиток алебарди. Джерело: <http://kyiv-heritage-guide.com/page/alebarda>

Г. 2 Гвізарма. Джерело: <https://www.wikiwand.com/uk/articles/%D0%93%D0%B2%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%BC%D0%B0>

Г.3 Застосування люцернського молота з фехтбука Ганса Тальгоффера. Джерело:
[6]

Г.4 Битва під Оршею 8 вересня 1514 р. автор неznаний XVI ст. Джерело:
[https://localhistory.org.ua/rubrics/painting/bitva-pid-orsheiu-sim-faktiv-pro-kartinu-na-
iakii-zobrazhena-velika-peremoga-nad-moskovitami/](https://localhistory.org.ua/rubrics/painting/bitva-pid-orsheiu-sim-faktiv-pro-kartinu-na-
iakii-zobrazhena-velika-peremoga-nad-moskovitami/)

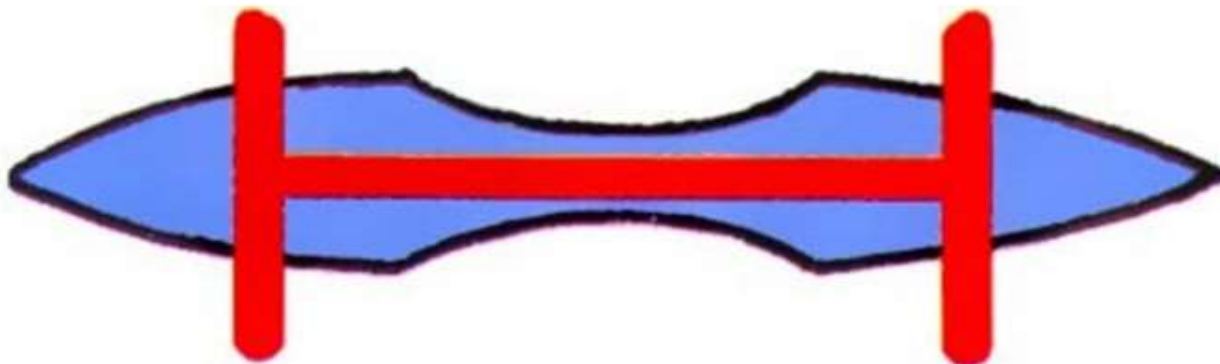
Додаток Д

Д.1 Римська спата *Джерело*: [67]

Д.2 Зліва та справа мечі каролінгського типу, по центрі меч меровінгського типу.
Джерело: [67]

Д.3 Зріз клинка меча з долом. Джерело: [16]

Д.4 Меч “Щербець”. Джерело:

<https://www.istpravda.com.ua/columns/2018/08/30/152853/>

Д.5 Меч романського типу датований 1150-1250 рр. (Львівський історичний музей № 3-3525) (фото Б. Гринчишин). Джерело: [16]

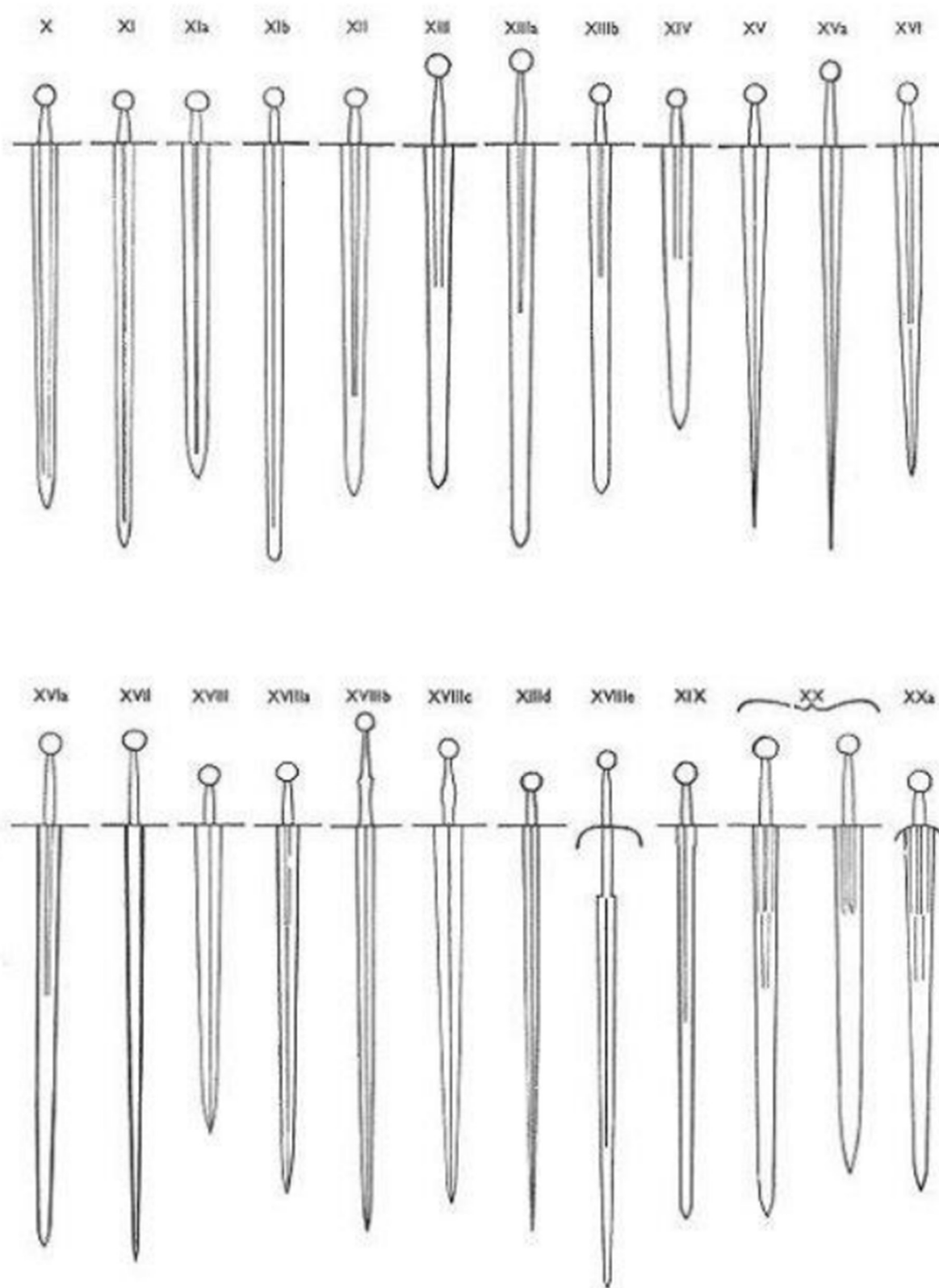
Д.6 Півтораручний меч. 1300 – 1450 рр. (Львівський історичний музей № 3-1221) (фото Б. Гринчишин). Джерело: [16]

Д. 7 Півтораручний меч. 1350 – 1380рр. (Львівський історичний музей № 3-1234) (фото Б. Гринчишин). Джерело: [16]

Д. 8 Поєдинок на півтораручних мечях з фехтбука Ганса Тальгоффера. Джерело:
[6]

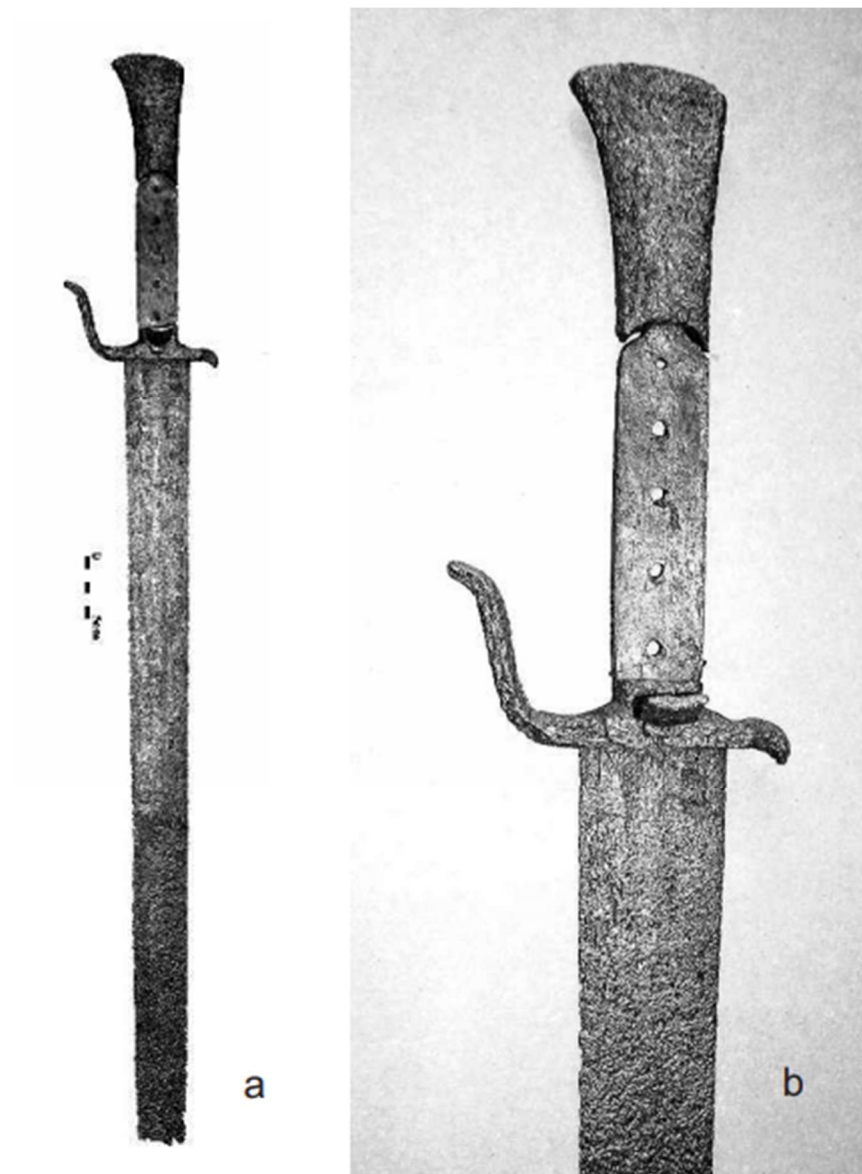
Д.9 Типологія середньовічних мечів запроваджена Е. Окшоттом. Джерело: [16]

Додаток Е

Е.1 Шабля угорського типу. Джерело: <https://militaria.pl/ua/p/shablja-cold-steel-hungarian-saber-301781>

Додаток Ж

Ж.1 Корд знайдений в Сілезії (Шльонськ). Джерело: [41]

Ж.2 Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Джерело: [4]

Ж.3 Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Джерело: [4]

Додаток 3

3.1 Тесаки. Джерело: <https://artofswordmaking.com/category/falchions>

Додаток И

И.1 Квілон. Джерело: <https://jonasblade.com/product/kauri-quillon-dagger/>

И.2 Баллок. Джерело: <https://drakkar.sk/85/Ravnburgh-Zbrane-pesaka.html>

И 3. Баселард. Джерело: [Baselard | BZswords.com](http://Baselard|BZswords.com)

И.4 Вухастий кинджал. Джерело:
<http://www.vikingsword.com/vb/showthread.php?t=21551>

Додаток К

К. 1 Кольчужне плетіння з плоских кілець із заклепками. Джерело: [50]

К. 2 Реконструкція вождя русі (дніпровських вікінгів) Х ст. Джерело: [26]

К.3 Лицар у повному кольчужному обладунку XII – XIII ст. Джерело: [50]

Додаток Л

Л.1 Монгольські воїни у ламелярних обладунках Мініатюра зі “Збірника літописів” Рашид-ад-Дина. Початок XIV ст. Джерело: [55]

Л.2 Сучасна реконструкція монгольського воїна у ламелярному обладунку.
Джерело: [55]

Л.3 Реконструкція руських воїнів XIII – початку XIV ст.

Автор: С. Шаменков. Джерело: [38]

Л.4 Важкоозброїні воїни ВКЛ 1360 – 1390 рр. Автор: С. Шаменков. Джерело: [38]

Л.5 Готичний обладунок зліва. Міланський – справа. Джерело:
<https://www.deviantart.com/mrpolo13/art/Mid-15th-Century-Plate-Armours-808510042>

Л.6 Зем'янин Подільської землі ВКЛ. 20 – ті. рр. XV ст. Автор: С. Шаменков.
Джерело: [38]

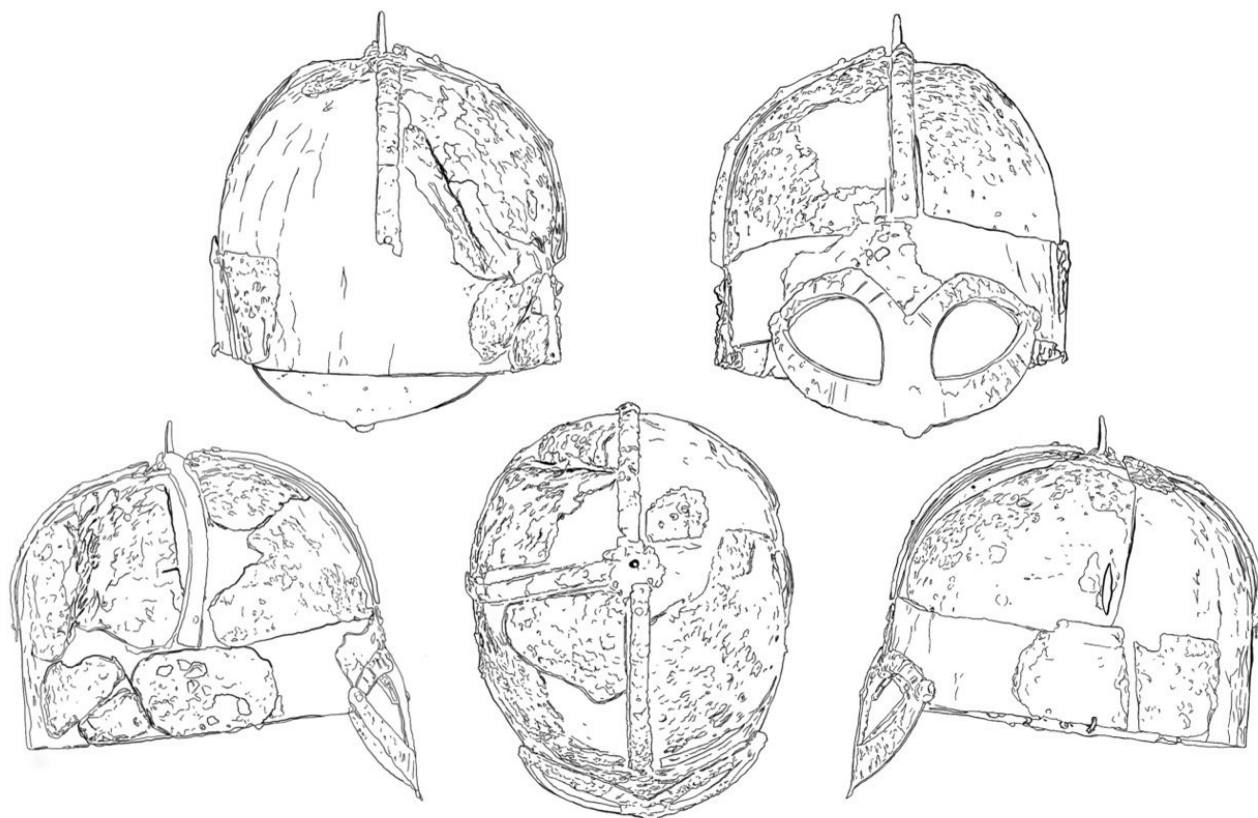
Л.7 Воїн ВКЛ. Перша чверть XV ст. Автор: С. Шаменков. Джерело: [38]

Л.8 Важкоозброєні спішені вершники. Друга половина XV ст. Автор: С. Шаменков. Джерело: [38]

Л.9 Кінний воїн Львівської землі. Друга половина XV ст. Автор: С. Шаменков.
Джерело: [38]

Додаток М

М.1 Шолом з Єрмундбю. Джерело:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gjermundbu_helmet_graphic_image.jpg

М.2 Шолом типу “Чорна Могила”. Джерело:

https://nvimu.com.ua/novyny/view_fondu/569

М.3 Топгелъм. Джерело:
https://korsfarerne.dk/vaaben/natmus_swords/html/index.htm

М.4 Половецький шолом з личиною. Джерело:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8

М.5 Капеліна Джерело: https://www.theknightshop.com/buy-historical-armor/armor-helmets/medieval-1/medieval-kettle-helmets-1?group_discount=95&mode=list

М.6 Гундсгугель. “Собача морда”. Джерело:
https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Visored_Bascinet_MET_29.158.29ab_003AA2015.jpg

М.7 Салад. Джерело: <https://wargearshop.com/product/gothic-sallet-with-a-gorget/>